

Kwaliteit leefomgeving

Kennisontwikkeling

M.H. Jacobs

Alterra-rapport 122

Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte, Wageningen, 2000

REFERAAT

M.H. Jacobs, 2000. *Kwaliteit leefomgeving: Kennisontwikkeling*. Wageningen, Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte. Alterra-rapport 122. 76 blz.; 1 fig.; 10 tab.; 81 ref.

Vanuit vier invalshoeken krijgt het veel bediscussieerde concept 'kwaliteit leefomgeving' invulling. (1) Binnen *kentheoretische* perspectieven zijn te onderscheiden de ware kwaliteit van het objectief meetbare, de juiste kwaliteit van de sociale aanspraken en de waarachtige kwaliteit van de belevingswereld. (2) Uit een vergelijking van kwaliteitsconcepten volgen vier *werkelijkheidsniveaus* waarin kwaliteit zich kan voordoen: het biologisch, het sociale, het psychische en het metafysische niveau, met elk zijn eigen wetmatigheden. (3) Met verschillende wetenschappelijke *disciplines* wordt aan de niveaus een concrete invulling gegeven, leidend tot mogelijke kwaliteitscriteria. (4) Een verkenning volgt van de thema's met betrekking tot omgevingskwaliteit die in diverse *beleidsdocumenten* staan genoemd.

Trefwoorden: ruimtelijke kwaliteit, omgevingskwaliteit, leefomgeving, kentheorie, ruimtelijk beleid, ruimtelijke wetenschappen

ISSN 1566-7197

Dit rapport kunt u bestellen door NLG 40,00 over te maken op banknummer 36 70 54 612 ten name van Alterra, Wageningen, onder vermelding van Alterra-rapport 122. Dit bedrag is inclusief BTW en verzendkosten.

© 2000 Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte,
Postbus 47, NL-6700 AA Wageningen.
Tel.: (0317) 474700; fax: (0317) 419000; e-mail: postkamer@alterra.wag-ur.nl

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Alterra is de fusie tussen het Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek (IBN) en het Staring Centrum, Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied (SC). De fusie is ingegaan op 1 januari 2000.

Inhoud

Woord vooraf	7
Samenvatting	9
1 Inleiding	13
1.1 Verkenning van de problematiek	14
1.2 De studie: invalshoeken	15
2 Kentheorie en debat	17
2.1 Inleiding	17
2.2 Objectieve kennis	18
2.3 Intersubjectieve kennis	19
2.4 Subjectieve kennis	19
2.5 Kennis in de maatschappij	20
2.6 Historische ontwikkeling van kennis over kwaliteit	21
2.7 Maatschappelijke inbedding van het kwaliteitdebat	22
2.8 Conclusie	23
3 Conceptueel model	25
3.1 Inleiding	25
3.2 Definities van kwaliteit leefomgeving	25
3.3 Behoeftetheorieën	26
3.4 Conceptueel kader voor kwaliteit	29
3.5 Wetmatigheden en stellingen	33
3.6 Conclusie	36
4 Kennis	37
4.1 Inleiding	37
4.2 Processen, termen en theorieën op de vier niveaus	37
4.3 Operationalisatie van kwaliteit leefomgeving	39
4.4 Samenhang	42
4.5 Variatie	45
4.6 duurzaamheid	48
4.7 Conclusie	50
5 Beleidsthema's	53
5.1 Inleiding	53
5.2 Netwerksamenleving	54
5.3 Toenemende aandacht voor identiteit van gebieden	56
5.4 Toename (groene) ruimteclaims	58
5.5 Van productie naar consumptie	60
5.6 Toenemend belang Europees perspectief	62
5.7 Grote projecten op komst	63
5.8 Natuurontwikkeling	63

5.9	Integraal en interactief denken	64
5.10	Conclusies	65
6	Conclusies	69
	Literatuur	71

Woord vooraf

Deze studie is uitgevoerd voor het DLO-onderzoeksprogramma 'Kwaliteit Leefomgeving'. Voor het onderzoeksprogramma worden theorieën en concepten ontwikkeld, waarvan sommige wellicht succesvol blijken, andere aanpassing behoeven en weer andere een zachte dood zullen sterven. Dit rapport is te lezen als een tussenstand in deze ontwikkeling.

Dank gaat uit naar Bert Ploeger, Freek Coeterier, Roel During, Cees Kwakernaak, Paul Kersten en Niek Hazendonk voor hun nuttige bijdragen en commentaar.

Samenvatting

Inleiding

'Kwaliteit leefomgeving' is een term die op allerlei manieren door diverse instituties wordt gebruikt. Deze complexiteit is onderkend in deze programmeringsstudie. In vier hoofdstukken wordt het fenomeen 'kwaliteit van de leefomgeving' onder verschillende invalshoeken belicht.

In het tweede hoofdstuk, *kentheorie en debat*, komen verschillende wijzen aan bod waarop kennis over de kwaliteit van de leefomgeving kan worden gegenereerd. Vervolgens wordt een denkkader voor kwaliteit leefomgeving gecreëerd (zie paragraaf 3.3). Daarna wordt de wetenschappelijke kennis over de kwaliteit van de leefomgeving behandeld. Tenslotte komen enkele thema's aan de orde die binnen diverse beleidsinstanties leven met betrekking tot de kwaliteit van de leefomgeving, en de kennisvragen daarbij gesteld kunnen worden (hoofdstuk 5). Ter afsluiting van dit verslag volgt een korte confrontatie tussen de kennis en de beleidsthema's.

Kentheorie en debat (hoofdstuk 2)

Vanuit drie principiële verschillende kennisdomeinen wordt in de maatschappij gedebatteerd en betekenis gegeven aan het begrip 'kwaliteit leefomgeving': het objectieve, het intersubjectieve en het subjectieve. Bij discussies over inrichting wordt vooral objectieve kennis gevraagd. Debatten over normen en legitimering geschieden vanuit het intersubjectieve kennisdomein. Bij het debat over de betekenissen van de leefomgeving wordt vooral gevraagd naar omgang met subjectieve kennis. In de onderstaande tabel staan de karakteristieken van de kwaliteitsinvulling vanuit de drie kennisdomeinen kort weergegeven.

Tabel 1 Kwaliteit in verschillende kennisdomeinen

Kennisdomein	Objectief waarheid	Intersubjectief juistheid	Subjectief waarachtigheid
Kwaliteit als ... wordt vastgesteld door ...	meetbare grootte experts	vastgestelde norm (belangen)groepen	mening individuen
in termen van ... aard en leidt tot handelen in de vorm van ...	technische een ingreep in fysieke omgeving	sociale een ingreep in fysieke en sociale omgeving	psychische het faciliteren van individueel handelen
ten behoeve van ...	dé mens	een bepaalde groep	het individu

Overigens komt het veelvuldig voor dat kwaliteitsdefinities uit een bepaald kennisdomein gepresenteerd worden als dé kwaliteit. Een voorbeeld hiervan is de leefomgevingsbalans van het RIVM. In deze balans wordt de leefomgevingskwaliteit gemeten met louter technische grootheden. Door het RIVM wordt deze balans niet voorafgegaan door een discussie over verschillende domeinen waarbinnen kwaliteitsdefinities tot stand kunnen komen, maar wordt de balans naar buiten gebracht als instrument om dé kwaliteit te meten (overigens wordt door het RIVM oprecht op onvolkomenheden gewezen; het betreft hierbij echter onvolkomenheden van andere aard, zoals nauwkeurigheid van meten of validiteit van graadmeters).

Vanuit deze conclusies is een belangrijke aanbeveling voor het onderzoeksprogramma 'kwaliteit leefomgeving' te geven: *laat de verschillende kennisdomeinen van waaruit het begrip kwaliteit leefomgeving inhoud krijgt terugkomen in het programma.*

Uitgangspunt kan daarbij tabel I vormen: de objectieve, intersubjectieve en de subjectieve kennis. Elk kennisdomein vergt een andere benadering, elk kennisdomein kent een andere onderzoeksmethodiek en andere opgaven, en binnen elk kennisdomein speelt een ander maatschappelijk debat.

Binnen het programma kwaliteit leefomgeving kan recht gedaan worden aan deze complexiteit van betekenisverlening en discussies.

Conceptueel model (hoofdstuk 3)

Om verschillende disciplines die zich op de een of andere wijze bezighouden met de kwaliteit van de leefomgeving met elkaar in verband te kunnen brengen is een denkkader voor kwaliteit van de leefomgeving gecreëerd.

Tabel II Conceptueel kader kwaliteit

Niveau	Biologisch	Sociaal	Psychisch	Metafysisch
Disciplines	β-wetenschappen -bodemkunde -hydrologie -milieukunde -ecologie -biologie -fysiologie	γ-wetenschappen -economie -sociologie -culturele antropologie	α-wetenschappen -psychologie -fenomenologie	-religie -kunst -filosofie
Dominante processen in de Relatie mens-Omgeving	biologische en fysiologische processen	automatismen, gewoonten, overgeleverd gedrag, rolpatronen	bewuste keuzen, bewustwording van het hier en nu, actualisering van het eigene	beschouwing van het zelf en het hier en nu in het licht van al het mogelijke
Determinanten	wetten	regels	strategieën	idealen

Kwaliteit is op te splitsen in vier niveaus, te beschrijven met de termen biologisch, sociaal, psychisch en metafysisch. Deze indeling stemt overeen met de verschillende behoeften van de mens.

Aan de niveaus zijn een aantal wetmatigheden verbonden, onder andere:

- *bij ieder niveau draait het om fundamenteel verschillende processen, dus kwaliteit betekent op elk niveau iets anders*
- *een ingreep op een bepaald niveau heeft gevolgen op alle andere niveaus*
- *hoe hoger het niveau hoe onvoorspelbaarder de processen*
- *een lager niveau is altijd voorwaarde voor een hoger niveau*
- *hoe hoger het niveau, hoe meer de interactie met de leefomgeving theoriegeladen is.*

De drie kennisdomeinen zijn min of meer te koppelen aan het conceptueel model. Objectieve kennis domineert op het biologisch niveau. In debatten over bijvoorbeeld ecologie of milieu gaat het vaak om meetbare feiten en wetmatigheden. Op het sociale niveau is intersubjectieve kennis veel belangrijker. Vaak gaat het om normen

en gewoonten. Op het psychisch niveau draait het vooral om subjectieve kennis. Discussies op dit vlak hebben te maken met meningen en gevoelens.

Kennis (hoofdstuk 4)

Wetenschappelijke kennis over de kwaliteit van de leefomgeving is voornamelijk langs de lijnen der verschillende disciplines opgebouwd. Op ieder beschouwingsniveau zijn het weer andere disciplines die de kennis opbouwen. Integratie tussen de verschillende disciplines ontbreekt. Dit betekent dat de kennis op de verschillende niveaus op zichzelf staat. Over het algemeen is op de lagere niveaus meer wetenschappelijke kennis voorhanden dan op de hogere niveaus.

Beleidsthema's (hoofdstuk 5)

In beleidsdocumenten concentreert de aandacht voor de kwaliteit van de leefomgeving zich rond een achttal actuele ontwikkelingen, te weten:

- opkomst van de netwerksamenleving
- aandacht voor de identiteit van gebieden
- toename van de (groene) ruimteclaims
- van productie- naar consumptieruimte
- toenemend belang Europa
- grote projecten in nabije toekomst
- natuurontwikkeling
- toenemend belang van integraal en interactief denken.

In hoofdstuk 5 is beschreven wat het beleid in het licht van deze ontwikkelingen als centrale opgaven ziet voor gebieden, voor mensen(wensen) en voor sturing.

Belangrijke thema's met betrekking tot gebieden zijn de volgende:

- regionalisering (identiteit) van inrichtingsvoorstellen en concepten, maar wel in het licht van toenemend Europees belang
- het landelijk gebied wordt een consumptieruimte
- er is sprake van ongecontroleerde verstedelijking groene ruimte (dichtslibben)
- natuurontwikkeling blijft zeer belangrijk in de nabije toekomst
- ruimteschaarste en oplossingen daarvoor (meervoudig ruimtegebruik)

Bij mensen(wensen) staan de volgende thema's centraal:

- toenemend belang mensenwensen
- individualisering en differentiatie in mensenwensen
- toenemende behoefte aan identiteit en betrokkenheid
- men gebruikt meer ruimte en wenst daarbij hogere kwaliteit
- wensen met betrekking tot natuur

Op het gebied van sturing zijn de belangrijkste beleidskwesties:

- integraal denken en aansturen van ontwikkelingen
- interactieve wijzen van kennisontwikkeling en sturing behoeven aandacht
- sturingsconcepten die passen bij de netwerksamenleving
- de Europese invloed op sturingsmogelijkheden
- gebiedsgerichte aanpak

Vanuit deze beleidsanalyse kan naar het onderzoeksprogramma 'kwaliteit leefomgeving' de aanbeveling worden gedaan om het onderzoek te richten op de genoemde ontwikkelingen en beleidsthema's. De kennisvragen die daarbij zijn gesteld in hoofdstuk 5 dienen vooral ter illustratie.

1 Inleiding

Na een ludiek begin vervolgde koningin Beatrix de laatste troonrede van afgelopen millennium met de voordracht van de 'agenda voor de toekomst' van het tweede kabinet Kok. Een van de aandachtspunten in de rede was de uitdaging om een evenwicht te vinden tussen welvaarts-groei en de leefomgeving.

Tenminste twee zaken zijn uit het bovenstaande af te leiden. De leefomgeving is een beleidsthema dat zelfs in een zo gecomprimeerde weergave van beleidsvoornemens als de troonrede een zelfstandig leven leidt: het thema wordt blijkbaar van het hoogste belang geacht. Daarnaast wordt de leefomgeving geproblematiseerd: er is immers een uitdaging aan verbonden (in het huidige tijdperk is uitdaging een eufimistisch synoniem van probleem).

De kwaliteit van de leefomgeving krijgt toenemende aandacht van wetenschappers, beleidsmakers, belangengroepen, burgers en de media. Het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij heeft een onderzoeksprogramma in het leven geroepen waarbinnen kennis over de kwaliteit van de leefomgeving moet worden verzameld, uitgebreid en toegepast.

Doel van deze studie is het aanreiken van onderzoeksthema's en -richtingen binnen het onderzoeksprogramma Kwaliteit Leefomgeving. Randvoorwaarde hierbij is dat het onderzoek moet aansluiten bij de beleidsvoornemens voor de Groene Ruimte.

Het is een mythe te denken dat de stand van zaken vanzelf uitwijst wat de onderzoeksthema's binnen het programma Kwaliteit Leefomgeving zouden moeten zijn. Een goede analyse en juiste redeneringen leiden niet automatisch naar een onderzoeksprogrammering. Wat te onderzoeken in de komende jaren is uiteindelijk een kwestie van een wil: een wil bij beleidsmakers, in de maatschappij of onder onderzoekers. Deze wil berust op een voorstelling van zaken die soms op gedegen wetenschappelijke analyses berust, maar soms ook een kwestie is van een gevoel van bijvoorbeeld opiniërende figuren binnen of rond de beleidswereld, waarbij af en toe zelfs fingerspitzen ontbreken.

Dit contingente karakter heeft rechtstreeks te maken met de term kwaliteit. Kwaliteit gaat namelijk over alles. Bovendien: niemand is tegen kwaliteit, dus als dit label op een bewering, hoe absurd ook, wordt geplakt dan krijgt die bewering een prettig semantisch bijmaakje. De term kwaliteit is momenteel ook nog eens trendy, wat de prettige smaak tamelijk versterkt. Achter de term 'kwaliteit leefomgeving' gaat een complexe wereld schuil van meningen en beweringen, debatten en discoursen, maatschappelijke processen en transformatieprocessen in de ruimte, beleidsintenties en analyses.

In deze programmeringsstudie wordt getracht recht te doen aan de complexiteit van het kwaliteitsdenken. Daartoe wordt in vier hoofdstukken onder vier verschillende

invalshoeken gekeken naar het begrip 'kwaliteit van de leefomgeving' en de invulling daarvan.

In de volgende paragraaf wordt de problematiek rond kwaliteit leefomgeving in telegramstijl verkend, ter introductie. Daarna volgt een toelichting over de invalshoeken die in deze studie centraal staan (paragraaf 1.2).

1.1 Verkenning van de problematiek

De fysieke ruimte in Nederland lijkt het strijdtoneel van een bont spectrum aan transformatieprocessen. Mainports worden bedacht en halen de landelijke publiciteit. Natuurontwikkeling is (nog steeds) een bron van heftige discussie. Transport van personen en goederen neemt almaar toe. Denkend aan de zeespiegelrijzing wordt gepland voor een nieuwe ronde van waterkunstwerken. De varkenspest betekent de opmaat voor een reconstructie van de varkenshouderij. Ondanks restrictief beleid voor het landelijk gebied slibt de ruimte dicht met stadse fenomenen. Onze leefomgeving verandert drastisch en anticiperend denken leert dat veranderingen zich voortdurend en met heftiger consequenties zullen voltrekken. Er komt veel op onze leefomgeving afzeten: wat betekent dit voor de kwaliteit?

Tegelijkertijd verandert er, niet onlogisch, veel in onze maatschappij. Terwijl we steeds meer onthecht raken van onze geboortegrond, lijkt de aandacht ervoor omgekeerd evenredig toe te nemen. Ontwikkelingen in de informatie- en communicatietechnieken scheppen een andere maatschappij. Door netwerken verlost van de beperkingen van tijd en ruimte en door welvaart daartoe in staat gesteld, bekijkt men de leefomgeving meer en meer vanuit consumptieve blik en klinkt de roep om kwaliteit luider en luider.

Beleidsinstanties die op een of andere wijze te maken hebben met de leefomgeving zien zich geplaatst voor de opgave om een verbinding te leggen tussen de kenmerken van de ruimte en de verwachtingen uit de maatschappij. De overheid gaat werken vanuit dubbeldoelstellingen voor mainports: economische vooruitgang op een wijze die de kwaliteit van de leefomgeving bevordert. Beleidsorganen gaan samenwerkingsverbanden aan, met elkaar (Belvédère) of in de vorm van publiek-private verbanden: beleid wordt integraler en daarmee complexer. Binnen de overheid zijn discussies gaande of het nog wel mogelijk is om voor burgers een leefomgeving tot stand te brengen met kwaliteit, of dat het niet veel beter is om mét burgers deze kwaliteit tot stand te brengen in een interactief planvormingsproces. Overheden en maatschappelijke organisaties debatteren over de kwaliteit van de leefomgeving: wat is het? Uit een internetverkenning bleek dat de VVD nieuwe wegen die files verminderen beschouwt als bijdrage aan de kwaliteit van de leefomgeving, terwijl Groen Links het voorkomen van de aanleg van nieuwe wegen en daarmee het waarborgen van ongeasfalteerde ruimte bestempelt als een keuze voor de kwaliteit van de leefomgeving.

Uit deze beknopte niet-systematische verkenning van de problematiek rond de kwaliteit van de leefomgeving valt de eenvoudige conclusie te trekken dat het om maatschappelijk, beleidsmatig en wetenschappelijk complexe vraagstukken gaat. Beleidsactoren op verschillende schaalniveaus en met diverse belangen, wetenschappers uit allerlei disciplines, inrichters en ontwerpers, een wijds spectrum van maatschappelijke groeperingen en niet nader in te delen individuen gebruiken de term om er meningen, legitimeringen, voornemens of feiten mee uit te drukken.

De term *kwaliteit leefomgeving* fungeert als een entkristal voor vele gedachten, debatten en discussies. Dit project is een poging tot verdere bezinning op het begrip en de invulling daarvan in de maatschappij, het beleid en de wetenschap, om richting te kunnen geven aan onderzoek op dit gebied.

1.2 De studie: invalshoeken

Iedere benadering van de problematiek rond of inhoud van het begrip kwaliteit leefomgeving betekent het centraal stellen van een bepaalde ordening of relaties en daarmee impliciet het verbreken van een andere ordening of relaties. Om de rijkdom aan invalshoeken lichtelijk door te laten schemeren is in deze rapportage gekozen voor vier hoofdstukken die min of meer onafhankelijk zijn van elkaar.

In hoofdstuk 2, *kentheorie en debat*, komen verschillende wijzen aan bod waarop tegen de kwaliteit van de leefomgeving kan worden aangekeken. Verschillende maatschappelijke debatten over de kwaliteit van de leefomgeving worden met deze perspectieven in verband gesteld. Hoofdstuk 3, *concepteel model*, draait om het totstandbrengen van een denkkader voor kwaliteit leefomgeving. In hoofdstuk 4, *kennis*, volgt een beschrijving van kennis over de kwaliteit van de leefomgeving zoals die binnen de wetenschap is opgebouwd. Hoofdstuk 5, *beleidsthema's*, handelt over de thema's die binnen diverse beleidsinstanties leven met betrekking tot de kwaliteit van de leefomgeving, en de kennisvragen daarbij gesteld kunnen worden.

De hoofdstukken kunnen los van elkaar en in willekeurige volgorde worden gelezen. De volgorde zoals hier beschreven is echter de meest logische. Elke hoofdstuk leidt tot bepaalde aanbevelingen voor het onderzoeksprogramma Kwaliteit Leefomgeving. In het laatste hoofdstuk, *conclusies*, worden de voornaamste bevindingen uit de eerdere hoofdstukken nog eens op een rijtje gezet en volgen nog enkele aanbevelingen uit een vergelijking van de eerdere hoofdstukken.

2 Kentheorie en debat

2.1 Inleiding

'Kwaliteit is een vaag begrip dat uitdrukt hoe wij over de dingen denken' (Pirsig 1991). Wat is de kennis hierover dan waard, kennis in de academische wereld, in de beleidswereld of in de wereld van de 'leek'? Is kwaliteit in technische grootheden uit te drukken? Of is kwaliteit verbonden met de individuele ervaringswereld van mensen, ongrijpbaar voor generalisatie? Of beide, maar hoe verhouden die kennisstromen zich dan tot elkaar?

Ook die andere term, leefomgeving, is niet bepaald duidelijk. Opmerkingen hierover bewegen zich op een spectrum tussen individuele (be)leefomgeving en universele (over)leefomgeving, met de regionale (samen)leefomgeving als tussenstation. Gaat het om een glijdende schaal, of zijn op dit spectrum schoksgewijze veranderingen te ontwaren, zodat kwalitatief verschillende trajecten overblijven?

Kwaliteit leefomgeving is complex en divers. Divers omdat het bij kwaliteit leefomgeving om veel verschillende zaken gaat. Complex omdat er vanuit zeer verschillende perspectieven naar gekeken wordt. Dit laatste zorgt voor veel verwarring: volgens de een zijn kwaliteitsaspecten van de leefomgeving uit te drukken in harde milieunormen, de ander vertaalt het in planologische kengetallen waarin aannames over de wensen van dé mens verwerkt zijn, de derde spreekt over boeiende verhalen die een omgeving moet oproepen.

Er zijn blijkbaar verschillende kennissystemen van waaruit men over kwaliteit denkt. Om recht te doen aan deze diversiteit is aandacht voor deze kennissystemen nodig: kennis over kennis. Door drie verschillende visies op wetenschap en kennisleer, geformuleerd binnen de wetenschapsfilosofie, nader te beschouwen is de diversiteit in kennisbronnen voor 'kwaliteit leefomgeving' beter te begrijpen. De eerste visie is het zogenaamde standaardbeeld van de wetenschap (het logisch positivisme, objectieve kennis, paragraaf 2), de tweede is de voorstelling van Popper (het kritisch rationalisme, intersubjectieve kennis, paragraaf 3) en de derde is de visie van Feyerabend (het relativisme, subjectieve kennis, paragraaf 4). De drie visies op wetenschap leiden tot een verschillende status van feiten en van kennis. Dit kan helpen om uitspraken over de kwaliteit van de leefomgeving te ordenen. Betoogd zal worden dat de verschillende kennisopvattingen alle bestaan in de huidige maatschappij (paragraaf 5). Daarna volgt een beschouwing over de historische ontwikkeling van het begrip 'kwaliteit leefomgeving' (paragraaf 6). Dan wordt ingegaan op de huidige debatten ten aanzien van de kwaliteit van de leefomgeving (paragraaf 7), waarna we eindigen met een conclusie (paragraaf 8).

2.2 Objectieve kennis

Het beeld van de wetenschap zoals veel 'ontwikkelde leken' erop nahouden wordt door Koningsveld (1994) het standaardbeeld genoemd. Volgens dit beeld, gereconstrueerd door Koningsveld, worden uit waarnemingen wetenschappelijke wetten afgeleid. Theorieën zijn netwerken van zulke wetten in onderlinge samenhang. Vanuit theorieën kunnen nieuwe wetten worden afgeleid. Wat wetenschap onderscheidt van andere verklaringsmethoden is volgens het standaardbeeld dat wetenschap een rationele onderneming is.

Deze rationaliteit berust op twee pijlers, de logica en de feiten, die de vorming van theorieën reguleren. De logica bepaalt of een redenering wel of niet geldig is. 'Feiten vormen de empirische basis waarop het kennisbouwwerk rust en zijn het resultaat van een directe, onbevooroordeelde, onvooringenomen of theorievrije waarneming' (Koningsveld 1994, pp. 29). 'Een theorie is wetenschappelijk als hij geverifieerd kan worden aan de hand van de feiten die door theorievrije, onbevooroordeelde waarneming zijn verkregen.' Het logisch positivisme, een filosofische stroming die het dichtst in buurt komt van het standaardbeeld, noemt deze basis van feiten de 'rock bottom of knowledge'. De waarneming van de feiten vormt een onbetwifelbare fundering. De waarheid kan door middel van deze feiten worden gecontroleerd door iedereen.

Hoefnagel (1994, pp. 65-66) beschrijft de rationalist, een 'aanhanger' van het standaardbeeld, als iemand die zo onder de indruk is 'van de resultaten van de natuurwetenschap dat hij deze niet ter discussie stelt; alleen afzonderlijke theorieën en feiten kunnen nog als controversieel gelden, niet het natuurwetenschappelijke wereldbeeld als zodanig. Dit wordt door hem beschouwd als het meest indrukwekkende voortbrengsel van de menselijke soort en gelijkgesteld aan de Waarheid zelf. Het verdient in zijn ogen dan ook absoluut voorrang boven iedere andere manier om de wereld te verklaren; het geldt onbetwist als superieur.'

De status van wetenschappelijke kennis binnen het standaardbeeld is dat het de universele waarheid is. De werkelijkheid is objectief kenbaar, en de natuurwetenschappen creëren deze kennis. De wetenschap verklaart de feiten, die door empirie zijn vast te stellen en dus waar zijn. Binnen dit kennisdomein ligt de nadruk op de werkelijkheid: de werkelijkheid is eenduidig en bepaalt wat ware kennis is, de mens moet er maar achter zien te komen. Als de mens dat goed doet, dan kunnen uitspraken worden voorzien van het label 'waarheid'. Deze kennis is dan volledig objectief.

Toetsingskaders om de kwaliteit van de leefomgeving te monitoren hebben meestal deze vorm van objectiviteit. Te noemen zijn bijvoorbeeld de leefomgevingsbalans van de RIVM (1998), of de kwaliteitsmeetlat van Beukema (1997): waarin door middel van enkele te meten harde gegevens een 'objectieve' maat voor de kwaliteit gegenereerd wordt.

Objectieve uitspraken vinden we vooral binnen de natuurwetenschappelijke beschouwingen over de kwaliteit van de leefomgeving. Te denken is aan uitspraken als 'dit is met het oog op de gezondheid het maximaal toegestane gehalte kwik in de bodem'. Kwaliteit van de leefomgeving binnen dit objectieve kennisdomein zal weergegeven moeten worden met harde, eenduidige en meetbare eenheden.

2.3 Intersubjectieve kennis

De hoeksteen van het standaardbeeld, de onvooringenomen of theorievrije waarneming, bestaat niet volgens Karl Popper. Integendeel: waarneming is altijd theoriegeladen, zonder enig theoretisch raamwerk is geen waarneming mogelijk. Theorieonafhankelijke, dat wil zeggen objectieve, feiten bestaan niet. Elk feit is een geconstitueerd feit (Koningsveld 1994). Probleem is dan hoe een theorie ooit weerlegd kan worden als een onafhankelijke feitenbasis niet bestaat. Volgens Popper betekent dit dat we een feitenbasis moeten creëren. Bij gebrek aan een van nature gegeven scheidsrechter stelt elke wetenschappelijke discipline er een aan op basis van consensus. In plaats van objectiviteit, in het standaardbeeld door de onafhankelijke feiten, spreekt Popper over intersubjectieve overeenstemming, een gedeelde opvatting over een empirische basis. We spreken af: dit zoeklicht is goed. Vervolgens lichten door het laten schijnen van het zoeklicht de 'feiten' op.

Binnen het domein van de intersubjectieve kennis worden feiten (for the time being) in het leven geroepen, binnen kaders die zijn geconstrueerd door een groep. Deze kennis is consensuskennis, aan een wetenschappelijke theorie blijft hoe dan ook uiteindelijk een gedeelde norm kleven. De nadruk ligt op het groepspectief op de werkelijkheid. Een uitspraak kan geen aanspraak maken op waarheid, zoals dat in het objectieve standaardbeeld nog wel kon. Echter, een aanspraak op juistheid is wel mogelijk.

Voorbeelden hiervan met betrekking tot kwaliteit leefomgeving zijn uitspraken op grond van enquêtes over de wensen van recreanten. Uit de antwoorden worden doelgroepen geconstrueerd waaraan wensen en motieven zijn verbonden.

Kwaliteit van de leefomgeving binnen het intersubjectieve domein is dat wat een bepaalde groep eronder verstaat, en kan worden weergegeven door middel van normen.

2.4 Subjectieve kennis

Feyerabend (Against method, 1975) heeft de ideeën van Popper, maar ook van Kuhn doorgedacht tot de uiterste consequenties. Het idee van Popper dat feiten altijd theoriegeladen zijn betekent volgens Feyerabend dat feiten niet bestaan, alleen theorieën. Dit betekent dat feiten niet met theorieën kunnen botsen, maar de ene theorie met de andere.

Voor Feyerabend is Popper's idee van een gedeelde empirische basis slechts een trucje: als wij het zijn die bepalen wat de feiten zijn, dan zijn er helemaal geen feiten. Er is dus ook geen objectieve instantie aan de hand waarvan theorieën weerlegd kunnen worden. Het aanhangen van een theorie is een kwestie van persoonlijke smaak! Een wetenschapper kan religieuze, esthetische, morele of wat voor redenen dan ook om een bepaalde theorie aan te hangen, maar nooit objectieve.

Uit de geschiedenis van de wetenschapsfilosofie concludeert Feyerabend dat dé wetenschappelijke methode niet bestaat. Wetenschappers doen wat hun goedgeeft, er zijn geen recepten voor te geven, behalve: alles mag.

Binnen het subjectieve kennisdomein bestaan feiten niet. De nadruk ligt op het individu, het is eigenlijk onzin om van een werkelijkheid te spreken. Toch betekent dit niet dat een uitspraak geen enkele claim kan leggen. Een uitspraak kan namelijk nog waarachtig zijn, dat wil zeggen in overeenstemming met een bepaalde mening.

Kwaliteit van de leefomgeving binnen het subjectieve domein betekent wat het op een bepaald moment op een bepaalde plaats voor een bepaald individu met een bepaalde gemoedstoestand inhoudt.

2.5 Kennis in de maatschappij

Het gaat in dit hoofdstuk niet om een kentheoretische of wetenschapsfilosofische discussie, we zoeken geen antwoord op de vraag welk van de wetenschapsbeelden juist is, of wat de status van feiten is. De drie beelden van kennis zijn beschreven omdat ze alledrie bestaan in de maatschappij, omdat in debatten uitspraken worden gedaan vanuit alle drie de kennisdomeinen, ook in debatten over de kwaliteit van de leefomgeving.

Veel mensen zullen theorieën of uitspraken over de fysische wereld interpreteren als waarheid en bijvoorbeeld ethische theorieën niet. Of het wereldbeeld dat ten grondslag ligt aan het objectieve kennisdomein nu wel of niet deugt, in de dagelijkse praktijk bestaat het en wordt vaak gehandeld alsof het deugt.

In feite zijn de debatten over omgevingskwaliteit, maar ook de beleidsuitspraken, een mengeling van de drie typen uitspraken, zonder dat duidelijk is welke uitspraak uit welk kennisdomein komt. Dit is een belangrijke reden waarom discussies over kwaliteit zo vaag bevonden worden.

Juist de wetenschapsfilosofie kan enige helderheid in deze discussie brengen. Deze verhandeling is bedoeld om orde te kunnen aanbrengen in de mengeling van kennistypen.

Het zijn fundamenteel verschillende typen kennis. Anders gezegd: het gaat om verschillende werkelijkheden. De aard van de kennis heeft dan ook per type een fundamenteel verschillende status (waarheid juistheid waarachtigheid). De typen zijn dus in zekere zin complementair, wat tot gevolg heeft dat een uitspraak afkomstig uit

het ene domein niet tegen te spreken is door middel van kennis uit het andere domein. In de praktijk echter wordt vaak de fout gemaakt dat een opmerking uit een bepaald domein wordt geformuleerd op de wijze van een ander domein: een mening wordt bijvoorbeeld gepresenteerd als waarheid.

De historische ontwikkeling van het begrip kwaliteit leefomgeving laat zich prima beschrijven als een opeenvolging van de verschillende kennisdomeinen.

2.6 Historische ontwikkeling van kennis over kwaliteit

Vroeger werd er alleen maar geredeneerd vanuit het objectieve kennisperspectief, verbonden met een natuurwetenschappelijk-technisch wereldbeeld. Kwaliteit van de leefomgeving was (voor zover het een thema was) een fysiek probleem dat door technische ontwerpingsrepen op te lossen was. Kwaliteit van de leefomgeving werd bijvoorbeeld gezien in termen van licht en frisse lucht, en kon door experts worden gedefinieerd en had universele waarde. De overheid kon beslissen wat goed was voor de mensen, en dit door middel van design uitvoeren.

Later kwam er het intersubjectieve kennisperspectief bij. Kwaliteit van de leefomgeving kreeg ook een sociale component. De invulling van het kwaliteitsbegrip werd een groepsproces, iets wat door een bepaalde groep onder bepaalde condities werd gevonden. In het bepalen wat goed is voor de mensen spelen belangengroepen nu een grote rol. De ANWB vertegenwoordigt dé recreant. Na overleg met belangengroepen schept de overheid voorwaarden voor kwaliteit.

Momenteel lijkt ook het derde kennisperspectief, het subjectieve, een rol te gaan spelen. Kwaliteit van de leefomgeving is niet iets wat je bepaalt of meet, maar ontstaat keer op keer in een interactief proces, afhankelijk van tijd, plaats, samenstelling van de groep en emoties. Het individu spreekt uit wat het individu onder kwaliteit verstaat. De overheid geeft individuen de vrijheid om kwaliteit te bepalen.

Deze recente erkenning van het subjectieve kennisdomein spreekt bijvoorbeeld uit het volgende citaat uit Van Woerkum's *Thinking globally and locally* (1999): 'Werd in de oude planningcultuur vooral gewerkt met technologische kennis, nu wordt veel meer waarde gehecht aan sociale kennis, zowel kennis omtrent motieven en achtergronden van de verschillende actoren als aan sociale proceskennis: wat het voor een actor betekent om van a naar b te gaan, welke hindernissen dan moeten worden overwonnen, of welke perspectieven daarbij ontstaan. Een voorbeeld is het Natuurbeleidsplan. Dit plan bevat vele gegevens over de zorgwekkende toestand van onze natuur en wat er op dit punt zou moeten gebeuren, Opmerkelijk weinig wordt ingegaan op de vraag hoe de landbouw, een belangrijke partij in deze, van de ene naar de andere situatie moet komen, wat dit voor agrariërs betekent, wat zij dan op hun weg tegenkomen.'

Een andere verbreding zit in de erkenning dat niet alleen gedrukte, expliciete kennis van belang is, maar ook impliciete kennis. Dit kan zowel ervaringskennis zijn als kennis in de vorm van veronderstellingen, uitgangspunten, vanzelfsprekende noties. De studie naar impliciete kennis levert zowel een bijdrage aan verklaringen waarom bepaalde expliciete argumenten niet worden geaccepteerd (vanwege een andere natuurvisie bijvoorbeeld) als aan de zoektocht naar nieuwe ideeën voor een ander beleid. Impliciete kennis kan gezien worden als hulp of als hinderpaal. In ieder geval is de erkenning dat het hier om een legitieme kennisbron gaat van groot belang voor een andere stijl van werken. Als gesproken wordt over substantieel leren, dan zijn juist deze impliciete (maar te expliciteren) veronderstellingen etc. in het geding. Alleen door deze op tafel te krijgen ontstaat de creatieve ruimte voor integrale oplossingen.'

Wat uit dit citaat bovendien op te maken is, is dat de drie kennisdomeinen naast elkaar bestaan: ze zijn niet concurrerend, maar complementair, zo lijkt het. De opkomst van een nieuw kennisdomein leidt niet tot het verdwijnen van een ander kennisdomein; het nieuwe kennisdomein komt er gewoon bij. Integratie tussen de drie kennisperspectieven ontbreekt echter vooralsnog.

2.7 Maatschappelijke inbedding van het kwaliteitdebat

De huidige maatschappelijke debatten over kwaliteit van de leefomgeving, en in het verlengde ook veel beleidsthema's, scharen zich rond drie vlakken, te weten inrichting, normen en dynamiek.

Inrichting

In Nederland gaat veel geld om in de inrichting van de groene ruimte en grote, vooral infrastructurale projecten. Te denken valt aan natuurontwikkeling in het kader van de Ecologische Hoofdstructuur of geld voor milieumaatregelen. Projecten als de Betuwelijn, Schiphol in zee, een tweede Maasvlakte, de hogesnelheidslijn, de Hanzelijn enzovoorts staan (in meerdere of mindere mate van zekerheid) op stapel en zijn onderwerp van discussie. Maar ook op kleinere schaal zijn allerlei inrichtingswerkzaamheden gaande. Bij deze inrichters van Nederland bestaat een sterke behoefte aan kennis over het investeren van dat geld op een wijze die bijdraagt aan kwaliteitsverbetering van de leefomgeving. Hiervoor zien zij graag objectieve gegevens van technische aard.

Normen

Sommige organisaties op terreinen die sterke bindingen hebben met de leefomgeving, bijvoorbeeld op het gebied van landbouw, natuur of recreatie, zijn bezorgd over de kwaliteit van de leefomgeving, of voelen zich onder maatschappelijke druk gedwongen meer rekening te houden met de kwaliteit van de leefomgeving. Zij zoeken naar normen en legitimering van hun handelen en voornemens. Zo is bijvoorbeeld de landbouwsector (of in ieder geval bepaalde groepen hierbinnen) op zoek naar een nieuw contract met de samenleving. Hiervoor wordt bijvoorbeeld de rol van de boer in de productie van het landschap sterk voor

het voetlicht gesteld (de actie van het plaatsen van levensgrote lijsten in het landschap met het onderschrift 'hier produceren boeren natuur'). Ook valt te denken aan organisaties en beleidsinstanties op het gebied van natuur, die willen weten voor welke vormen van natuur hoeveel draagvlak bestaat, welke ingrepen door de samenleving als toelaatbaar worden geacht. Deze organisaties zijn op zoek naar normen voor hun handelen die zij in dialoog met de samenleving of groeperingen daarin willen vaststellen: intersubjectieve overeenstemming.

Dynamiek

We leven in een tijdperk van ongekeerde maatschappelijke dynamiek, die gevolgen heeft voor de leefomgeving, de inrichting en processen die er spelen. De overheid wil om kunnen gaan met de maatschappelijke dynamiek, en wil weten hoe processen zo te begeleiden zijn dat ze leiden tot kwaliteit van de leefomgeving. In plaats van als overheid voorschrijven wat goed is voor de burger, zoals tot nog niet zo lang geleden zichtbaar was, is er een duidelijke tendens waarneembaar in de richting van de overheid die als coördinator probeert om allerlei initiatieven van individuen en marktpartijen te bundelen, vanuit het besef dat de maatschappij onoverzichtelijk is geworden en de burger zich steeds minder laat kennen. Er is rond deze verschuiving van de rol van de overheid een debat gaande hoe de overheid met respect voor een veelheid aan meningen en emoties in de maatschappij, diverse ontwikkelingen zo kan begeleiden dat de kwaliteit van de leefomgeving verbetert. Het gaat hier om de wijze van behandelen van voornamelijk subjectieve kennis.

2.8 Conclusie

Het begrip kwaliteit is vaag en wordt op velerlei wijzen gebruikt. Een scherpe definitie geven van kwaliteit doet daarom onrecht aan de complexe wijze waarop het begrip in de maatschappij en in het beleid een rol speelt. In dit artikel is nagegaan in welke verschillende kennisdomeinen kwaliteit in de praktijk van maatschappelijke debatten een invulling krijgt.

Vanuit drie principieel verschillende kennisdomeinen wordt in de maatschappij gedebatteerd en betekenis gegeven aan het begrip 'kwaliteit leefomgeving': het objectieve, het intersubjectieve en het subjectieve. Bij discussies over inrichting wordt vooral objectieve kennis gevraagd. Debatten over normen en legitimering geschieden vanuit het intersubjectieve kennisdomein. Bij het debat over de maatschappelijke dynamiek wordt vooral gevraagd naar omgang met subjectieve kennis. In de onderstaande tabel staan de karakteristieken van de kwaliteitsinvulling vanuit de drie kennisdomeinen kort weergegeven.

Tabel 1 Kwaliteit in verschillende kennisdomeinen

Kennisdomein	Objectief waarheid	Intersubjectief juistheid	Subjectief waarachtigheid
Kwaliteit als ... wordt vastgesteld door ...	meetbare grootheid experts	vastgestelde norm (belangen)groepen	mening individuen
in termen van ... aard en leidt tot handelen in de vorm van ...	technische een ingreep in fysieke omgeving	sociale een ingreep in fysieke en sociale omgeving	psychische het faciliteren van individueel handelen
ten behoeve van ...	dé mens	een bepaalde groep	het individu

Overigens komt het veelvuldig voor dat kwaliteitsdefinities uit een bepaald kennisdomein gepresenteerd worden als dé kwaliteit. Een voorbeeld hiervan is de leefomgevingsbalans van het RIVM (zie bijlage 2). In deze balans wordt de leefomgevingskwaliteit gemeten met louter technische grootheden. Door het RIVM wordt deze balans niet voorafgegaan door een discussie over verschillende domeinen waarbinnen kwaliteitsdefinities tot stand kunnen komen, maar wordt de balans naar buiten gebracht als instrument om dé kwaliteit te meten (overigens wordt door het RIVM oprecht op onvolkomenheden gewezen, het betreft hierbij echter onvolkomenheden van andere aard, zoals nauwkeurigheid van meten of validiteit van graadmeters).

Vanuit deze conclusies is een belangrijke aanbeveling voor het onderzoeksprogramma kwaliteit leefomgeving te geven: *laat de verschillende kennisdomeinen van waaruit het begrip kwaliteit leefomgeving inhoud krijgt terugkomen in het programma*. Een afgebakende werkdefinitie is daarbij niet nodig: de waarde van het begrip is juist dat het debat en discussie uitlokt.

Elk kennisdomein vergt een andere benadering, elk kennisdomein kent een andere onderzoeksmethodiek en andere opgaven, en binnen elk kennisdomein speelt een ander maatschappelijk debat. Binnen het programma kwaliteit leefomgeving kan recht gedaan worden aan deze complexiteit van betekenisverlening en discussies.

In het volgende hoofdstuk zal een denkkader voor omgevingskwaliteit worden opgebouwd. Het zal, rekening houdend met de bevindingen uit dit hoofdstuk, geen denkkader zijn dat leidt tot eenduidig te operationaliseren en meten kwaliteitsmaatstaven. Het kader is bedoeld om meerdere kwaliteitsaspecten op systematische wijze te kunnen benoemen. Het is niet gericht op beslissen, maar op denken.

3 Conceptueel model

3.1 Inleiding

Hoewel het begrip 'kwaliteit leefomgeving' veel wordt genoemd in de onderzoeksliteratuur, ontbreekt het aan een omvattend conceptueel kader. Vaak wordt aan het begrip een nauwelijks onderbouwde inhoud gegeven, noch filosofisch noch empirisch. Bovendien zijn er nauwelijks multidisciplinaire studies op dit gebied. Veel disciplines eigenen zich het begrip toe, en voorzien de bijdrage die de objecten uit die discipline kunnen leveren aan de leefomgeving van het omvattender label 'kwaliteit leefomgeving'. De kennis die er bestaat is gefragmenteerd.

Het doel van dit artikel is daarom het creëren van een conceptueel kader voor 'kwaliteit leefomgeving'. Daartoe wordt begonnen met een blik op definities van het begrip (paragraaf 2). Aangezien kwaliteit uitdrukkelijk is verbonden met mensenwensen, volgt een verkenning van de algemene wensen en behoeften van mensen (paragraaf 3). Daarna wordt via een verkenning van enkele theoretische indelingen een conceptueel model voor kwaliteit beschreven (paragraaf 4). Dan volgt een uitleg van enkele wetmatigheden die aan het model zijn verbonden (paragraaf 5). Dit hoofdstuk wordt afgesloten met een conclusie (paragraaf 6).

3.2 Definities van kwaliteit leefomgeving

In veel rapporten (RIVM 1998, VNG 1993) wordt het begrip 'kwaliteit van de leefomgeving' gebruikt zonder nadere aanduiding. Vaak staan de wensen, behoeften of waarderingen van mensen centraal bij het definiëren van kwaliteit van de leefomgeving en aanverwante begrippen. Zo concludeert Volker (1982 pp. 18-19) dat, hoewel de definities en uitwerkingen van het begrip leefbaarheid sterk variëren in de literatuur, de waardering van de leefomstandigheden steeds een belangrijk element vormt. Van Zoest (1994) wijst op de belangen, behoeften en wensen van mensen die het begrip kwaliteit inhoud geven.

Een definitie uit de literatuur zou daarom iets inhouden als: de leefomgeving heeft meer kwaliteit naarmate de omgeving door mensen als prettiger en beter ervaren wordt. Probleem van deze definitie is dat ze geen definitie is: het probleem wat kwaliteit is wordt verschoven naar het probleem wat de wensen en behoeften van mensen zijn. Het begrip wordt in feite niet gedefinieerd.

Centraal in de meerdere betekenissen die in de Van Dale worden gegeven is dat het steeds gaat om waardetoekenning. Kwaliteit kan alleen bestaan bij de gratie van mensen, die aan iets een waarde toekennen. Daarmee is kwaliteit een relatief begrip; het kan verschillen van cultuur tot cultuur en van tijd tot tijd. Een eenduidige, eeuwig geldende definitie is daarom niet te geven: de inhoud van het begrip verandert naar gelang de maatschappij en de behoeften van mensen in de maatschappij veranderen.

'Kwaliteit wordt meestal opgevat als een vaag marginaal begrip dat uitdrukt hoe wij over objecten denken' (Pirsig 1993 pp.108).

Wellicht kan hiermee verklaard worden dat een denkkader voor het ontwikkelen van kwaliteitscriteria ontbreekt in bijna alle onderzoeksrapporten waarin criteria worden uitgewerkt. Een denkkader is essentieel om allerlei losse waarnemingen te kunnen integreren, verschillende vakgebieden met elkaar in verband te brengen, de juiste beleids- en onderzoeksvragen te stellen en verklaringen, voorspellingen en hypothesen mogelijk te maken (Van Zoest 1994 p. 78).

Vele auteurs wijzen op het ontbreken van een dergelijk denkkader (Appleton 1975a en 1975b, Bourassa 1991, Zube e.a. 1982, Sancar 1985, Dearden 1987, Zube 1987, Carlson 1993, Lang 1988, Knopf 1983, Gunter 1987, Sylvester 1990). Door het gebrek aan een theoretisch denkkader zijn aannamen niet vermeld, zijn operationalisaties van kwaliteitscriteria niet onderbouwd (gevolgen zijn bijvoorbeeld: niet compleet, discutabele criteria, criteria die voortkomen uit de stand der techniek (mogelijkheden van GIS, aanbod van databestanden) in plaats van het denken over kwaliteit), en werken vele onderzoekers langs elkaar (ieder zijn eigen indeling en systeempje, maar geen algemene samenhangende discussie in het denken over kwaliteit).

Daarom zal in paragraaf 4 een denkkader gepresenteerd worden. Maar eerst wordt in de volgende paragraaf ingegaan op de behoeften van de mens. Aangezien het bij kwaliteit van de leefomgeving draait om de tegemoetkoming aan behoeften, kan een verkenning van die behoeften het grondmateriaal leveren voor het opbouwen van een denkkader.

3.3 Behoeftetheorieën

Omdat in de omschrijvingen van het begrip kwaliteit leefomgeving steeds de term behoeften en wensen van mensen opduiken, lijkt het nuttig om die behoeften en wensen nader te beschouwen. In de psychologie hebben verschillende onderzoekers zich op een of andere wijze beziggehouden met de behoeften of voorkeuren van de mens. De bevindingen van een aantal psychologen zullen in dit hoofdstuk besproken en vergeleken worden, te weten: Maslow, Erikson, McKechnie en Boerwinkel.

Maslow

De behoeftehiërarchie van Maslow (1954) is een van de bekendste motivatietheorieën (Ross 1994), die veelvuldig is gebruikt in uiteenzettingen over bindingen tussen mens en omgeving (Boerwinkel 1992a). Volgens Maslow bestaat er een hiërarchie van behoeften van een lagere orde naar een hogere (Baron e.a. 1980). De lagere behoeften zijn vooral noodzakelijkheden om te overleven, de hogere vooral een uitdrukking van de mogelijkheden van de mens. De lagere behoeften moeten bevredigd zijn voordat een hogere het gedrag gaat bepalen. Op het laagste niveau staan de *fysiologische* behoeften. Dit zijn de behoeften die een individu nodig heeft om te overleven, zoals de behoefte aan voedsel, water en zuurstof. Op het

tweede niveau staan de *veiligheids*behoeften. Het gaat om behoeften om beter/prettiger te overleven, zoals de behoeften om pijn, angst en onveiligheid te vermijden. Op het derde niveau staan de behoefte om *ergens bij te horen* en de behoefte aan *liefde*. Hier speelt identificatie met een groep een rol. De behoeften op dit niveau zijn: bij een gezin of een andere groep horen, liefhebben en bemind worden. Op het vierde niveau staan de *esteem*behoeften. Het gaat om achting, de behoefte om door de omgeving voor 'vol' te worden aangezien. Op het laatste niveau gaat het om *zelfactualisatie*behoeften. Het gaat om het idee dat men zich ontplooid heeft, dat de talenten die iemand heeft meegekregen ook gebruikt zijn.

Tabel 2 Maslow's behoeftenhiërarchie

Physiological	Food, water, air
safety	security, to avoid pain and fear
love	belonging to groups, love and be beloved
esteem	competence, independence and self-worth
self-actualization	knowing, understanding, appreciating beauty

(bron: Baron 1980, Boerwinkel 1992a)

Tenslotte heeft Maslow (1968) nog de *privacy*-, *esthetic*-, en *cognition-needs* geformuleerd. Het gaat om het afstand nemen van de maatschappij, het ongestoord zijn, om volledig autonoom terug te kunnen kijken op zichzelf en de wereld. Maslow (1968) heeft deze behoeften niet geplaatst in zijn hiërarchie, maar Boerwinkel (1992a) heeft ze op basis van Maslow's omschrijvingen als laatste in de hiërarchie toegevoegd.

Als geen enkele behoefte uit de hiërarchie bevredigd is, dan domineert de laagste behoefte het gedrag. Als de lagere behoefte bevredigd is, dan bepaalt die niet meer het gedrag. De behoeften van het volgende niveau zijn nu belangrijk, enzovoorts (Baron 1980). Volgens Maslow (1943) is de hiërarchie echter niet strikt; hij beschrijft zeven andere mechanismen (behalve 'van lage naar hoge behoeften') die de behoeften kunnen bepalen. Een bepaalde behoefte hoeft dus niet volledig bevredigd te zijn voordat een hogere behoefte gaat domineren (Maslow 1943).

Erikson

Erikson heeft onderzoek gedaan naar de sociaal-emotionele ontwikkeling van mensen gedurende hun leven (Boerwinkel 1992a). Daarbij heeft hij acht fasen geformuleerd; in iedere fase doen zich karakteristieke conflicten voor. Hij ziet het leven als een aaneenschakeling van tests van toenemende moeilijkheidsgraad (Baron e.a. 1980).

In de eerste fase (trust) gaat het om de spanning tussen vertrouwen en wantrouwen. Het winnen van basisvertrouwen staat hier centraal. In de tweede fase (autonomy) gaat het om de spanning tussen autonomie en schaamte. De eerste confrontatie tussen de wil van het kind en die van de verzorger(s) vindt in deze fase plaats. In de derde fase (initiative) komt een actieve gerichtheid op de buitenwereld tot stand. Men gaat zich identificeren met personen van hetzelfde geslacht en ontwikkelt ondernemingszin. In de vierde fase (industry) staat de spanning tussen vlijt en minderwaardigheid centraal. Men gaat aangeleerde sociale rollen toepassen, men gaat op in productieve situaties. In de vijfde fase (identity) gaat het om de spanning tussen

het opbouwen van een eigen identiteit en rolverwarring. In de zesde fase (intimacy) staat het spanningsveld tussen intimiteit en isolement centraal. In de zevende fase (generativity) draait het om erkenning van de toevoeging door het individu aan de omgeving. In de achtste fase tenslotte (integrity) gaat het om de volledige psychische integratie van de eigen persoon, versus de wanhoop dat dit niet gelukt is.

McKechnie

McKechnie (1974) heeft dimensies van omgevingsvoorkeuren beschreven. Ze kunnen worden gezien als persoonlijkheidskenmerken. De dimensies zijn verkregen door factoranalyse op uitspraken over omgevingssituaties, waar respondenten een voorkeur of afwijzing voor konden uitspreken (Boerwinkel 1992a). Boerwinkel heeft deze omgevingsvoorkeuren gekoppeld aan de verschillende ontwikkelingsfasen op basis van inhoudelijke overeenkomsten. De dimensies worden besproken in de volgorde die op basis van deze koppeling tot stand is gekomen. Aan de eerste dimensie heeft McKechnie de term omgevingsvertrouwen gekoppeld. Het gaat om een gevoel van veiligheid in een bepaalde omgeving. De tweede dimensie is die van stimuleringsbehoefte. Het gaat om omgevingen waaraan wat te ontdekken valt. De derde dimensie is die van mechanische oriëntatie. De vierde dimensie is die van omgevingsaanpassing. Het gaat vooral om beïnvloeding van de omgeving door de mens. De vijfde dimensie is die van pastoralisme, zich uitend in kritiek op aantasting van het milieu en voorkeur voor de soberheid van het leven met de natuur. De zesde dimensie is die van urbanisme. Hierbij is te denken aan interesse voor de cultuur en behoefte aan gevarieerde sociale situaties. De zevende dimensie is die van antiquarianisme, zin voor het oude. De behoefte aan kennismaking met oude culturen en objecten staat hier centraal. De achtste dimensie is die van privacy, vrijwaring. Het gaat om afstand nemen van de sociale afhankelijkheid, om bezinnend terug te kijken op het leven.

Boerwinkel

Boerwinkel (1992a) heeft de faseringen die diverse onderzoekers hebben aangebracht in de ontwikkeling van het individu met elkaar vergeleken. Op basis van de theorieën van Maslow (behoeftehiërarchie), Erikson (sociaal-emotionele ontwikkeling), McKechnie (omgevingsvoorkeuren), Piaget (ontwikkeling van intelligentie) en Kohlberg (ontwikkeling van de moraliteit) heeft Boerwinkel acht fasen in de existentie (persoonlijkheidsontwikkeling) onderscheiden en voorzien van kernbegrippen. De theorieën van Piaget en Kohlberg komen in dit onderzoek niet aan bod, omdat ze voor het doel van dit onderzoek geen directe bijdrage lijken te kunnen leveren.

De eerste fase van de existentie is overleving. Het draait om de psychische en lichamelijke worsteling met het leven. De tweede fase is activering. Centraal staat een sterke drang tot verkenning. De derde fase is identificatie, waaronder het vaststellen wat iets is en het zich gelijkschakelen met een ander valt. De vierde fase is reproductie, van sociale rollen, van zichzelf in die rollen, van kennis en vaardigheden. De vijfde fase is imaginatie, waarbij het gaat om zowel een zelfbeeld als creatieve fantasie. De zesde fase is formatie, het toevoegen van het eigene aan de wereld. De zevende fase is erkenning, waarin het gaat om bevestiging van dat wat men heeft

toegevoegd aan de buitenwereld. De achtste fase is effectiviteit, waarbij het gaat om het gevoel een zinvolle bijdrage geleverd te hebben aan de wereld.

Tabel 3 *Vergelijking tussen behoeftetheorieën*

Existentie (Boerwinkel)	Behoeften (Maslow)	Sociaal-emotioneel (Erikson)	Omgevingsvoorkeuren (McKechnie)	Beschouwingsniveau's (Pirsig)
1 overleving	safety	trust	omgevingsvertrouwen	biologisch
2 activering	Love	autonomy	Stimuleringsbehoefte	biologisch
3 identificatie		initiative	mechanische oriëntatie	sociaal
4 reproductie	attention	industry	omgevingsaanpassing	sociaal
5 imaginatie	esteem	identity	pastoralisme	psychisch
6 formatie		intimacy	urbanisme	psychisch
7 erkenning	self-actualization	generativity	antiquarianisme	metafysisch
8 effectiviteit	privacy-cognition-esthetic- needs	integrity	privacy	metafysisch

De laatste kolom in tabel 3.1 wordt nog niet besproken, maar is toegevoegd om de tabel voor later gebruik voor te bereiden.

Conclusie

De indeling die diverse psychologen hebben aangebracht in menselijke behoeften en voorkeuren, blijken prima vergelijkbaar. In diverse onderzoeken (Boerwinkel 1986, Jacobs 1999a, Jacobs 1999b) zijn nog andere indelingen (bijvoorbeeld motieven voor recreatie en toerisme) vergeleken met de indeling van tabel 3.1. Hieruit bleken ook de behoeften en motieven die andere auteurs melden, prima vergelijkbaar en inpasbaar. In Boerwinkel (1986) en Jacobs (1999a) wordt uitvoerig ingegaan op de systematiek die achter de indeling in fasen schuilt. In de volgende paragraaf zal een conceptueel model tot stand komen dat het begrip kwaliteit beschrijft, gekoppeld aan de behoeften van tabel 3.

3.4 Conceptueel kader voor kwaliteit

Het conceptueel kader voor kwaliteit moet aan enkele eisen voldoen. Omdat kwaliteit per definitie samenhangt met de menselijke behoeften (zie paragraaf 2) moet het model aansluiten op de behoeften van de mens zoals weergegeven in tabel 3. Ook moet het model uitgewerkt kunnen worden naar verschillende aspecten van de leefomgeving. Tenslotte moet het model omvattend zijn, dat wil zeggen dat er geen mensenwensen of -behoeften mogen zijn die buiten het model vallen. Deze laatste eis hangt samen met het karakter van deze studie: een verkenningsstudie waarin bekeken wordt wat bekend is, maar ook wat nog niet bekend is over kwaliteit van de leefomgeving.

Om tot een kader voor kwaliteit, dat voortborduurde op de behoeften, te komen worden achtereenvolgens behandeld de theoretische ideeën van Bourassa (1991), Van Mansvelt (1999), Pirsig (1991) en Hartmann (Störig 1982) en Csikszentmihalyi en Rochberg-Halton (1981).

Bourassa

Bourassa (1991) heeft het menselijk waardensysteem onderverdeeld in verschillende niveaus. Allereerst zijn er de primaire waarden. Deze waarden zijn de aangeboren behoeften, en dus universeel bij mensen aanwezig. Daarnaast zijn er secundaire waarden, dit zijn volgens Van Zoest (1994) 'vertalingen' van de aangeboren behoeften onder invloed van leerprocessen. Deze leerprocessen kunnen van culturele aard zijn of van persoonlijk aard zijn. Zo ontstaat een driedelig raamwerk, voorzien van de labels *biologisch* niveau, *sociaal-cultureel* niveau en *persoonlijk* niveau.

Bij het biologisch niveau draait het om (biologische) *wetten*, op het sociaal-cultureel niveau staan *regels* centraal, en op het persoonlijke niveau gaat het om *strategieën*.

Tabel 4 Niveaus van waarden (Bourassa 1991 en Van Zoest 1994)

Niveau	Kenmerk van de waarden	Bepaald door:
biologisch	aangeboren basisbehoeften en gedragsmechanismen	wetten
sociaal-cultureel	aangeleerde waarden	regels
persoonlijk	waarden afhankelijk van individuele omstandigheden	strategieën
ideologisch	('problematisch')	denkbeelden over het 'goede'

Daarnaast maakt Bourassa melding van een bijzondere - en problematische - categorie van morele of ideologische waarden, bijvoorbeeld waarden die berusten op denkbeelden over een 'goede' of 'juiste' maatschappij, politieke structuur, omgang met ongeboren leven, en dergelijke.

Van Mansvelt

Verschillende wetenschapsgebieden kijken op verschillende wijzen naar het landschap. Te onderscheiden zijn de β -wetenschappen (ecologie en omgevingswetenschappen), de γ -wetenschappen (economie en sociologie) en de α -wetenschappen (humane wetenschappen). Deze driedeling verhoudt zich als volgt tot Maslow's behoeftenhiërarchie. De eerste basisbehoeften zijn de behoefte aan water, voedsel en bescherming, nodig om te overleven (correspondeert met de β -wetenschappen). Vervolgens komen de behoeften aan goed sociaal functioneren en voldoende sociale status (correspondeert met de γ -wetenschappen). Tenslotte komen behoeften waarbij het gaat om de ontwikkeling van persoonlijke, unieke en individuele capaciteiten (correspondeert met de α -wetenschappen) (van Mansvelt e.a. 1999). De driedeling vormt de basis van de checklist voor duurzaam landgebruik door Van Mansvelt c.s. is opgesteld.

Hoewel het in dit onderzoek in eerste instantie ging om duurzaam landgebruik, lijkt de checklist ook bruikbaar voor een nadere invulling van het begrip 'kwaliteit leefomgeving'. In de publicatie waarin het onderzoek is beschreven wordt ook meerdere malen de term 'landscape quality' genoemd. Ook in de checklist (tabel 5) staan de termen quality of the biotic, social, cultural environment.

Tabel 5 environmental spheres (Van Mansvelt 1999)

Environmental sphere	Science
Quality of the (a-) biotic environment	Environment
	Ecology
Quality of the social environment	Economy
	Sociology
Quality of the cultural environment	Psychology
	Physiognomy

De indeling van Van Mansvelt stemt overeen met die van Bourassa, zij het dat beiden andere termen gebruiken, die verwarrend werken. Wat Bourassa met cultureel benoemd, stemt overeen met de term *social* van Van Mansvelt. Wat Van Mansvelt met *cultural* aanduidt, is hetzelfde als het begrip *persoonlijk* van Bourassa.

Pirsig en Hartmann

In het boek *Lila, een onderzoek naar zeden* worden vier evolutieniveaus beschreven waarop men van kwaliteit kan spreken. Op het laagste niveau staan de fysisch/chemische processen, dan komen de biologische processen, vervolgens de sociale processen en op het hoogste niveau staan de intellectuele processen (Pirsig 1991). Ook de filosoof Hartmann stelde dat de wereld der dingen moet worden opgedeeld in verschillende niveaus van zijn (Störig 1982 pp. 219). Het laagste niveau is dat van de materiële en natuurkundige processen (het fysisch/chemisch niveau). Dan volgt het niveau van de levende organismen (het biologische niveau). Daarna komt het niveau van de psychisch onbewuste processen (het sociale niveau). Het hoogste niveau is het domein van de geest en de gedachten (het intellectuele niveau). De niveaus van Pirsig en Hartmann stemmen inhoudelijk overeen. Bovendien zijn ze vergelijkbaar met de niveaus van Bourassa en Van Mansvelt (tabellen 4 en 5), althans met weglating van het fysisch niveau.

Csikszentmihalyi en Rochberg-Halton

Volgens Csikszentmihalyi en Rochberg-Halton (1981) heeft het zelfbeeld van mensen meerdere dimensies. Zij onderscheiden een sociaal, persoonlijk en kosmisch zelfbeeld. Het sociale zelfbeeld beantwoordt de vraag: 'wie ben jij en wie zijn wij?' Het persoonlijk zelfbeeld beantwoordt de vraag: 'wie ben ik?' Het kosmisch zelfbeeld beantwoordt de vraag: 'wat is het en waarom is het zo?' Dit zelfbeeld bepaalt de plaats in het universum.

Vergelijking

Uit tabel 6 blijkt dat de diverse indelingen zich prima laten vergelijken. Als kernbegrippen voor de vier niveaus zullen in het vervolg van deze studie het biologisch, sociaal, psychisch en metafysisch niveau worden aangehouden. In de volgende paragraaf wordt beredeneerd of deze vier niveaus passen bij de indeling van de behoeften van de mens zoals in tabel 3 is weergegeven, zodat de indeling als model voor kwaliteit kan fungeren.

Tabel 6 vergelijking tussen denkkaders

Kern-begrippen	Bourassa	Mansvelt	Pirsig	Hartmann	Csikszentmihalyi
biologisch	biologisch	biotic	biologisch	levende organismen	-
sociaal	sociaal-cultureel	social	sociaal	het psychisch onbewuste	sociaal
psychisch	persoonlijk	cultural	intellectueel	geest en gedachten	persoonlijk
metafysisch	ideologisch	-	-	-	kosmisch

Model voor kwaliteit

Om met behulp van deze niveaus tot een kader te komen voor het begrip kwaliteit kunnen we ze vergelijken met de fasen in tabel 3, de verschillende behoeften van de mens (kwaliteit wordt immers bepaald door mensenwensen).

Op het biologisch niveau gaat het dan om de fasen overleving en activering (zie tabel 3). De fase overleving spreekt voor zich, bij activering gaat het om het testen van de verschillende functies en mogelijkheden van het eigen lichaam. In de volgende fasen, identificatie en reproductie (tabel 3), is het individu sterk betrokken op de sociale omgeving; de term sociaal niveau past goed. Bij de fasen imaginatie en formatie gaat het om de creatieve denkprocessen om iets persoonlijks toe te voegen aan zichzelf en de omgeving (Boerwinkel 1986): het psychisch niveau. Bij de laatste twee fasen van tabel 3 (erkenning en effectiviteit) past de term metafysisch niveau. De laatste fasen, erkenning en effectiviteit, houden een soort afstand van de wereld en zichzelf in, om meer beschouwend terug te kijken op de wereld en de eigen rol daarin. De term metafysisch niveau voldoet hier prima. Binnen het metafysisch niveau passen ook de door Van Zoest (1994) problematisch geachte morele en ideologische waarden. Deze waarden komen namelijk voort uit een referentiebeeld, een denkbeeldige, *niet-bestaande* ideaalwereld, van waaruit de bestaande wereld, het hier en nu, wordt beoordeeld. Deze ideaalwereld kan een godsdienstig paradijs, een filosofische verhandeling, een kunstwerk, enzovoorts, maar ook een onsamenhangend idee van een 'leek' zijn.

Ook de term kosmisch (Csikszentmihalyi en Rochberg-Halton 1981) past op het metafysisch niveau. Het plaatsen van het zelf in het universum (verzameling van allerlei mogelijke werelden in tijd en ruimte) veronderstelt ook boven het alledaagse uitstijgende gedachten en/of ervaringen.

De verschillende behoeften van de mens zoals die zijn weergegeven in tabel 3 kunnen goed beschreven worden met de vier (aangepaste) niveaus biologisch, sociaal, psychisch en metafysisch. De vier niveaus beschrijven vier verschillende omgevingen, of beter gezegd: vier verschillende afspiegelingen van de omgeving. Binnen elk van deze vier afspiegelingen gaat het dan om andere kwaliteiten van de omgeving.

Tabel 7 Conceptueel kader omgevingskwaliteit

Niveau	Biologisch	Sociaal	Intellectueel	Metafysisch
disciplines	β-wetenschappen -bodemkunde -hydrologie -milieukunde -ecologie -biologie -fysiologie	γ-wetenschappen -economie -sociologie -culturele antropologie	α-wetenschappen -psychologie -fenomenologie	-religie -kunst -filosofie
dominante processen	natuurkrachten en instincten	automatismen, gewoonten, overgeleverd gedrag, rolpatronen	bewuste keuzen, bewustwording van het hier en nu, actualisering van het eigene	beschouwing van het zelf en het hier en nu in het licht van al het mogelijke
determinanten	wetten	regels	strategieën	idealen

3.5 Wetmatigheden en stellingen

Aan het conceptuele kader zoals weergegeven in tabel 7 zijn een aantal wetmatigheden verbonden, die beschreven worden in deze paragraaf. Aan de hand van deze wetmatigheden wordt commentaar geleverd op enkele (integrale) studies naar omgevingskwaliteit.

1 bij ieder niveau draait het om fundamenteel verschillende processen

Zoals te zien is in tabel 7 staan op ieder niveau weer andere processen centraal. Op het biologisch niveau gaat het om biologische en fysiologische processen. Op het sociale niveau staan automatismen en gewoonten in gedrag, overgeleverd gedrag en rolpatronen centraal. Op het psychisch niveau gaat het om het maken van bewuste keuzen, de bewustwording van het hier en nu (de werkelijkheid om je heen), en het actualiseren van het eigene (het vormen van een individuele persoonlijkheid en het toepassen van het eigene in de werkelijkheid). Op het metafysisch niveau draait het om het beschouwen van het zelf en het hier en nu in het licht van al het mogelijke.

2 kwaliteit betekent op elk niveau iets anders

Uit stelling 1 volgt automatisch dat het begrip 'kwaliteit van de leefomgeving' op elk niveau iets anders betekent. De leefomgeving kan dus biologische, sociale, psychische en metafysische kwaliteiten hebben; dit zijn fundamenteel verschillende kwaliteiten. Op alle niveaus zijn de behoeften en wensen weer anders. De vraag 'wat is kwaliteit van de leefomgeving?' kan nu uiteengelegd worden in de volgende vier deelvragen:

- op welke wijze komt de leefomgeving tegemoet aan de biologische behoeften en wensen van de mens?
- op welke wijze komt de leefomgeving tegemoet aan de sociale behoeften en wensen van de mens?
- op welke wijze komt de leefomgeving tegemoet aan de psychische behoeften en wensen van de mens?
- op welke wijze komt de leefomgeving tegemoet aan de metafysische behoeften en wensen van de mens?

Ieder niveau wordt door iets anders gedetermineerd, en moet daarom op een andere wijze worden bestudeerd. Dit betekent dat criteria voor kwaliteit op verscheidene niveaus niet objectief vergeleken kunnen worden. Kwaliteit kan namelijk alleen worden gedefinieerd in termen die bij een bepaald niveau horen, deze termen zijn niet zondermeer overdraagbaar naar andere niveaus.

Voor het samenvoegen van verschillende criteria tot één waarde voor 'kwaliteit leefomgeving', zoals bijvoorbeeld in de studies van Beukema (1997) en het RIVM (1998), ontbreekt vooralsnog elke grondslag. In deze studies wordt de samenvoeging bovendien niet inhoudelijk beargumenteerd.

3 veel verschijnselen zijn op alle niveaus te beschouwen

Een natuurgebied bijvoorbeeld kan tegemoet komen aan mensenwensen op alle niveaus. Het gebied kan voorzien in frisse lucht en zuurstof, biologische behoeften. Het natuurgebied kan tegemoet komen aan gewoonten als wandelen op zondagmiddag, of als plek voor sociale contacten (sociaal niveau). Het natuurgebied kan een plek zijn waar men bewust naartoe gaat om tot zichzelf te komen door te ontsnappen aan het hectische leven van alledag (psychisch niveau). Men kan de natuur opzoeken om zich tijdelijk verbonden te voelen met een andere wereld, met andere wetmatigheden (metafysisch niveau).

Vaak wordt een term die slaat op een *verschijnsel* als criterium voor 'kwaliteit van de leefomgeving' genoemd, zoals bijvoorbeeld 'oppervlakte natuur'. Een dergelijk criterium werkt echter vertroebelend. Weliswaar zal zeer waarschijnlijk, als er onderzoek naar gedaan wordt, een positief verband gevonden worden tussen het oppervlak natuurgebied en de kwaliteit van de leefomgeving. Maar dat verband maakt nog niet inzichtelijk op welke manieren natuur de kwaliteit van de leefomgeving beïnvloedt. Zonder dit inzicht is het lastig om op een creatieve en gebiedsgerichte manier de kwaliteit van de leefomgeving te bevorderen.

In plaats van in de vorm van *verschijnselen* kan men beter in de vorm van *eigenschappen* of *hoedanigheden* over kwaliteit van de leefomgeving spreken (nota bene: de oorspronkelijke betekenis van kwaliteit is: hoedanigheid). Wellicht dat deze eigenschappen in een later stadium, op grond van voldoende kennis, te vertalen zijn naar een (kwantitatief) verschijnsel. Maar de kennis om het begrip 'kwaliteit leefomgeving' direct te operationaliseren naar verschijnselen ontbreekt. Een goed voorbeeld van criteria in termen van hoedanigheid vormt het schema van Van Mansvelt e.a (1999). Alle criteria die erin genoemd zijn, kunnen per gebied op een specifieke en creatieve manier worden uitgewerkt (bijvoorbeeld afhankelijk van de kenmerken van het gebied en specifieke wensen van de mensen die er wonen).

In tegenstelling tot een criterium als 'oppervlakte groen' leidt de toepassing van de criteria van Van Mansvelt niet tot de nivellering van de leefomgeving in verschillende regio's.

4 een ingreep op een bepaald niveau heeft gevolgen op alle andere niveaus

Als men in de leefomgeving een ingreep pleegt, dan heeft dat (meestal) gevolgen voor de kwaliteit van de leefomgeving op alle niveaus. Als men besluit tot een ingreep ten behoeve van efficiëntere bedrijfsvoering in de landbouw (een ingreep gemotiveerd op het sociale niveau), dan kan men tevens ingrijpen in biologische kwaliteiten (bv minder ecologische samenhang), psychische kwaliteiten (bv mindere mogelijkheden zich af te zonderen in het landschap) en metafysische kwaliteiten (bv minder afleesbare historische diepgang in het landschap). Het kan dus zo zijn dat ingrepen die kwaliteit op een bepaald niveau bevorderen ten koste gaan van kwaliteit op andere niveaus. Rekening houden met kwaliteit van de leefomgeving betekent daarom rekening houden met alle niveaus van kwaliteit.

5 hoe hoger het niveau hoe onvoorspelbaarder de processen

Volgens Pirsig en Hartmann worden de processen naarmate het niveau hoger is complexer. Biologische processen zijn eenvoudiger te begrijpen dan sociale, sociale weer eenvoudiger dan psychische, en psychische weer eenvoudiger dan metafysische. In het volgende hoofdstuk zal blijken dat over de processen op biologisch niveau veel meer kennis bestaat dan over processen op hogere niveaus.

6 hoe lager het niveau, hoe overeenkomstiger de behoeften en wensen van mensen

Volgens Maslow (1954) zijn de lagere behoeften vooral uitdrukking van de noodzakelijkheden om te overleven. De hogere behoeften duiden meer op de uitdrukking van de capaciteiten en mogelijkheden van de mens. Dit houdt, samenhangend met stelling 5, in dat de lagere behoeften voor verschillende individuen veel meer gelijk zijn dan de hogere behoeften.

Voor de lagere niveaus kunnen daarom waarschijnlijk eenvoudiger criteria voor kwaliteit worden opgesteld dan voor de hogere niveaus. Het is dan ook niet verwonderlijk dat voor kwaliteit van de leefomgeving op het biologische niveau een overvloedige hoeveelheid literatuur te vinden is, en al veel wetmatigheden zijn opgespoord, terwijl over de hogere niveaus nauwelijks iets bekend is.

7 een lager niveau is altijd voorwaarde voor een hoger niveau

Een sociale werkelijkheid is alleen mogelijk als een biologische werkelijkheid bestaat. Een lager niveau vormt ook in bepaalde opzichten een randvoorwaarde voor een hoger niveau. Zo stelt de draagkracht van natuur en milieu op de lange termijn bepaalde grenzen aan sociale processen als economische ontwikkeling.

8 hoe hoger het niveau, hoe meer de interactie met de leefomgeving theoriegeladen en abstract is

Zo uit de behoefte overleving (tabel 3) op het biologische niveau zich veel eenvoudiger in concrete zaken (voedsel, water, bescherming) dan de behoefte erkenning op het metafysisch niveau (verkeren in autonoom natuurgebied om afstand te kunnen nemen van het alledaagse zelf en vanuit die positie beschouwend kunnen terugkijken op het zelf in het alledaagse leven?). Dit betekent ook dat op de

hogere niveaus meer ruimte ontstaat voor interpretatie, alternatieve denkkaders enzovoorts.

9 sommige zaken kunnen van een lager naar een hoger niveau verspringen

Van Zoest (1994) meldt dat waarden op hogere niveaus 'vertalingen' zijn van biologische behoeften. In de overgang naar hogere niveaus zit inderdaad een element van vertaling, maar daarbij moet vermeld worden dat met die vertaling een nieuwe werkelijkheid wordt geschapen. Sociale dynamiek kent haar eigen wetmatigheden, die hoogstens ten dele kunnen worden gezien als tegemoetkoming aan biologische behoeften (Durkheim heeft hierover uitvoerig geschreven). Zeer waarschijnlijk heeft de ontstaanswijze van bijvoorbeeld veel overgeleverde gewoonten te maken met tegemoetkoming aan biologische behoeften, maar de gewoonten zijn op een gegeven moment een nieuwe werkelijkheid; ze blijven bestaan en zich in haar eigen termen en processen ontwikkelen, zelfs als de oorsprong wegvalt.

Hartmann stelt dat bepaalde categorieën van een lager niveau naar een hoger kunnen gaan, maar dat dit altijd gepaard gaat met de introductie van een categoriaal novum (Störig 1982). Hiermee wordt bedoeld dat zaken die naar een hoger niveau verspringen, fundamenteel van karakter veranderen.

3.6 Conclusie

Indelingen in niveaus van waarden, environmental spheres, evolutieniveaus en niveaus van zelfbeeld zijn min of meer vergelijkbaar. De resulterende indeling in vier niveaus is te beschrijven met de termen biologisch, sociaal, psychisch en metafysisch. Deze indeling stemt overeen met de verschillende behoeften van de mens zoals die beschreven is in tabel 3. De niveaus kunnen daarom dienen als conceptueel kader voor kwaliteit (tabel 7). Aan de niveaus zijn een aantal wetmatigheden verbonden.

Het conceptueel kader voor kwaliteit worden gebruikt om de verschillende invalshoeken waaronder naar kwaliteit van de leefomgeving kan worden gekeken (vanuit beleidsintenties en maatschappelijke processen, vanuit wetenschappelijke kennis, vanuit kentheoretisch oogpunt) met elkaar te kunnen vergelijken.

4 Kennis

4.1 Inleiding

Het doel van dit hoofdstuk is een verkenning van de kennis omtrent de kwaliteit van de leefomgeving die in wetenschappelijke kringen is opgebouwd. Zoals te zien is in tabel 7 van het vorige hoofdstuk gaat het bij deze wetenschappelijke kennis om vele disciplines, van bodemkunde tot psychologie en van filosofie tot fysiologie. Het is in het kader van deze studie onmogelijk, maar ook onnodig, om een volledig 'state of the art' overzicht te geven van de stand van zaken binnen elke discipline. Het gaat in om een globale aanduiding en illustratie van kennis en theorieën in verschillende vakgebieden, waar toch enkele zinnige conclusies uit kunnen worden getrokken voor het onderzoeksprogramma 'kwaliteit leefomgeving'. Maar uitdrukkelijk zij gemeld dat de uitwerking zeer voorlopig en incompleet is.

Als basis voor de bespreking van kennis over de kwaliteit van de leefomgeving wordt het conceptueel model genomen (tabel 7). Per kwaliteitsniveau volgt een korte bespreking van processen, kernbegrippen en theorieën (paragraaf 2). Dan volgt een uitwerking daarvan voor de leefomgeving, resulterend in een tabel met kwaliteitsaspecten van de leefomgeving (paragraaf 3). Deze tabel zal in de daaropvolgende paragrafen worden toegelicht, aan de hand van de begrippen samenhang (paragraaf 4), variatie (paragraaf 5) en duurzaamheid (paragraaf 6). Met enkele conclusies besluiten we dit artikel (paragraaf 7).

4.2 Processen, termen en theorieën op de vier niveaus

Biologisch niveau: bestaan

De termen waarmee de niveaus worden uitgedrukt zijn zo gekozen dat ze aangeven welk soort processen centraal staan. Op biologische niveau gaat het dus om biologische processen als het veiligstellen van het (eigen) leven, het testen en ontwikkelen van de functies van het eigen lichaam.

Kerntermen: beweging, milieu, gezondheid, voeding, overleven.

Theorieën en concepten: eilandtheorie, metapopulatie, corridors, Gaia, dynamisch evenwicht, habitat, stroomgebied, draagkracht, zelfregulatie, milieugebruiksruimte, environmental carrying capacity, nutriëntenbalans, ecotoop, biodiversiteit.

Kwaliteit leefomgeving op het biologische niveau betekent: gezonde leefomgeving, schoon milieu, voedsel en water, biodiversiteit.

Sociaal niveau: doen

Op het sociale niveau staan automatismen en gewoonten in gedrag, overgeleverd gedrag, rolpatronen, discoursen, machtsrelaties en interactie tussen mensen centraal.

Kerntermen: inkomen, werkgelegenheid, participatie, thuisgevoel, gewoonten, groepen, roots, gedeelde opvattingen, macht, verwachtingen, functionaliteit, efficiëntie, betrokkenheid, sociaal overgedragen leerprocessen.

Theorieën en concepten: coenesthesie, social carrying capacity, limits of acceptable change, nutstheorieën, efficiëntie, Pareto-optimum, rentabiliteit.

Kwaliteit leefomgeving: bijdrage aan functioneren en economie, thuisgevoel, tegemoetkoming aan gewoonten, gewenste sociale interactie bevorderend, mogelijkheden voor groepsgevoel en landschappelijke uiting van groeps cultuur.

Psychisch niveau: beleven

Op het psychisch niveau gaat het om het maken van bewuste keuzen, de bewustwording van het hier en nu (de werkelijkheid om je heen), en het actualiseren van het eigene (het vormen van een individuele persoonlijkheid en het toepassen van het eigene in de werkelijkheid).

Kerntermen: beleving, bewustwording, herinnering, associaties, begrijpen, individuen, persoonlijkheid, sense of place, schoonheid, persoonlijke ervaringen en verleden.

Theorieën en concepten: savannetheorie, evolutietheorie, toeëigening en vervreemding (Boerwinkel), belevingsmodel (Kaplan), belevingsaspecten (Coeterier), contrastructuur (Lengkeek).

Kwaliteit leefomgeving: recht doen aan individuele verschillen, faciliteren herinneringen en associaties, mogelijkheden voor persoonlijkheidsontwikkeling, schoonheid(sbeleving), inzichtelijkheid.

Metafysisch niveau: bezinnen

Op het metafysisch niveau draait het om het beschouwen van het zelf en het hier en nu in het licht van al het mogelijke.

Kerntermen: beleving bijzondere kenmerken, andere werelden, eenheid, vrijheid, fantasie, (zelf)reflectie, afstand, symbolen, 'onkenbare' eigenschappen.

Theorieën en concepten: flow, leisure experience, het sublieme, transcendentie, contrastructuur, zelfoverstijging, peak ervaringen, symboliek, authenticiteit.

Kwaliteit leefomgeving: verschillende werelden (bv. natuur/cultuur, verleden/heden), overstijgende ervaringen, symboliek, onkenbare eigenschappen (bv. oneindigheid).

Waarden

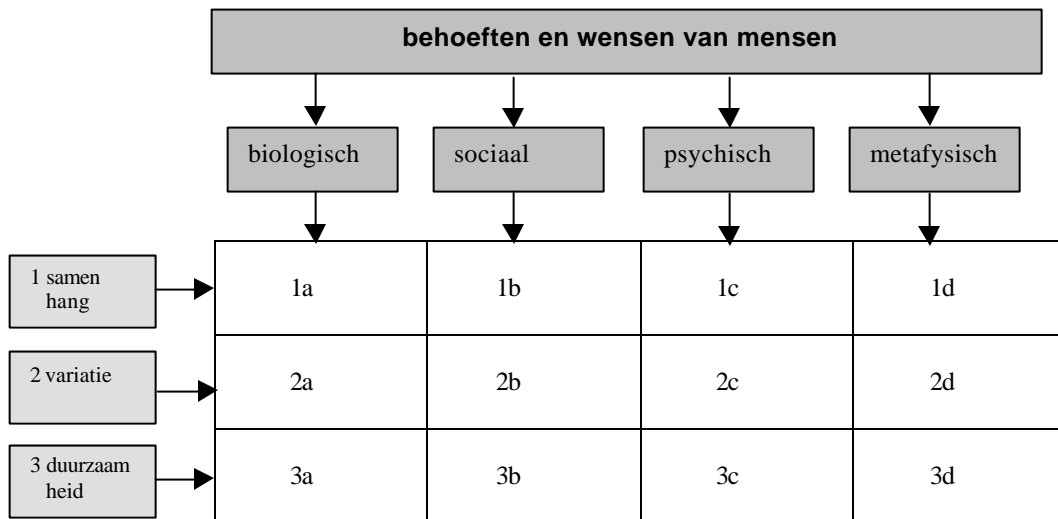
In de literatuur over voornamelijk recreatie bestaat een veel genoemd onderscheid in verschillende categorieën van waarden. Het meest voorkomend is het onderscheid in gebruikswaarde en belevingswaarde. Later zijn daar nog aan toegevoegd de heemwaarde en de attractiewaarde.

Gebruikswaarde slaat om de mogelijkheid de omgeving voor bepaalde activiteiten te gebruiken. Deze waarde stemt overeen met het sociaal niveau. Bij belevingswaarde gaat het om dat wat aan de omgeving zelf waar te nemen en te genieten valt. Dit past bij het psychisch niveau, het heeft immers te maken met de bewustwording van de omgeving, dus psychische processen. De heemwaarde drukt een betrokkenheid met de omgeving uit. Deze waarde speelt zowel op het sociale (sociaal geproduceerde en gedeelde betrokkenheid) als op het psychisch (een persoonlijke betrokkenheid) niveau. De attractiewaarde tenslotte slaat op de verhalen die de omgeving op kan roepen. Het gaat met andere woorden vooral om symboliek (iets roept iets anders, dat niet zichtbaar is, op). Deze past bij het metafysisch niveau.

Voor het biologisch niveau zou nog een waarde verzonnen kunnen worden. Een goede term is overlevingswaarde. Een meer stilistisch getinte term is voorwaarde. Voorwaarde betekent letterlijk: dat wat vooraf moet gaan aan waarde. Overleven is een voorwaarde voor waarde.

4.3 Operationalisatie van kwaliteit leefomgeving

Om de omgevingskwaliteit verder uit te werken is nog een tussenstap gezet door de omgeving nader te verdelen in drie omgevingsaspecten. Ten eerste samenhang (identiteit in de ruimte), ten tweede duurzaamheid (identiteit in de tijd) en tenslotte variatie. Deze drie termen komen vaak terug in literatuur zoals die genoemd wordt door onder anderen Van Zoest (1994) en Dijkstra en Klijn (1992).

Figuur 1 Operationalisatie omgevingskwaliteit

De keuze voor deze drie kwaliteitsaspecten is op twee gronden geschied, een proefondervindelijke en een (filosofische) argumentatie. Gebleken is dat met deze indeling datgene wat uit onderzoek bekend is over kwaliteit leefomgeving in deze drie gebiedsaspecten onder te brengen is. Door uit te gaan van de literatuur kan aan elke cel in figuur 1 een inhoud gegeven worden. De filosofische argumentatie leidt tot de

gedachte dat structuur en dynamiek beide nodig zijn voor kwaliteit. Alleen maar structuur zou betekenen dat alles gefixeerd is. Alleen maar dynamiek zou totale chaos inhouden. Structuur heeft dynamiek nodig om met veranderingen mee te groeien. Dynamiek heeft structuur nodig om veranderingen vast te houden. Structuur is te vertalen met identiteit. Mol (1976) heeft de betekenissen die verschillende wetenschappelijke disciplines aan het begrip identiteit koppelen bestudeerd, en komt tot de conclusie dat het beter is te spreken over 'frame of identity'. Het gaat bij identiteit dus om structuur (frame). De letterlijke betekenis van identiteit luidt: gelijk zijn aan zichzelf. Maar iets kan nooit gelijk zijn aan zichzelf. Zoals menselijk gedrag steeds weer anders is, bepaald door (stabiele) persoonlijkheidsstructuur en dynamische omstandigheden, zo is de leefomgeving ook bepaald door identiteit én variatie. Kwaliteit is identiteit en gedoseerde verandering. Identiteit is te vertalen in samenhang (identiteit in de ruimte) en duurzaamheid (identiteit in de tijd). Daarnaast is er variatie (zowel in de ruimte als in de tijd).

Van belang is te melden dat deze driedeling in kwaliteitsaspecten niet te dogmatisch moet worden geïnterpreteerd. Zowel samenhang als duurzaamheid als variatie zijn volledig abstracte begrippen. Het kan best zo zijn dat bepaalde concrete verschijnselen niet volledig gedekt worden door een van de drie aspecten. De aspecten geven accenten, maar geen grenzen.

De tweede stap om het model voor kwaliteit te operationaliseren houdt in dat de 'hokjes' in figuur 1 moeten worden ingevuld. Dit invullen zal geschieden door de betekenis aan te geven, voorbeelden te geven en vooral door steeds de vraag te stellen: hoe bevorder je kwaliteit? Deze laatste vraag zal beantwoord worden door de kennis uit onderzoek te behandelen, door leemten zoveel mogelijk op te vullen met hypothesen, en door aan te geven welk onderzoek nodig is om kennisleemten te verhelpen.

In het volgende schema is het model voor kwaliteit van de leefomgeving uitgewerkt (tabel 8, zie volgende pagina). In de cellen staan richtlijnen beschreven om kwaliteit van de leefomgeving te bevorderen. De invulling van het schema wordt in de daaropvolgende paragrafen (4 tot en met 6) besproken.

Tabel 8 Kwaliteit van de leefomgeving

	Biologisch	Sociaal	Psychisch	Metafysisch
samenhang identiteit in de ruimte	samenhang als voorwaarde voor stabiliteit van ruimtelijke eenheden, samenhang die verzameling elementen tot entiteit maakt =samenhang van: -ecotoop -hydrologische eenheid -habitat -aardkundige eenheid -metapopulatie -bodemkundige eenheid	samenhang als het geheel van functionele relaties tussen ruimtelijke eenheden, samenhang als ruimtelijke organisatie (ordering patronen structuur) van het landschap =samenhang van: -logistiek functioneren -verkevelings- occupatiepatronen etc.	samenhang als begrijpelijkheid en informatiewaarde verwant: clarity (Nasar 1988), coherence (Kaplans 1989) =samenhang van: -ontstaan -werking -structuur -opbouw (Van Zoest 1994)	samenhang als harmonie, samenhang tussen voorafgaande samenhangen, dat gebied tot eenheid maakt, tot 'eigen' wereld =samenhang als: -integratie van ruimtelijke eenheden, functionele relaties en ordening, begrijpelijkheid en informatiewaarde tot een harmonieus geheel
variatie diversiteit afwisseling	diversiteit van soorten, variatie in milieus =variatie als: -biodiversiteit -afwisseling milieutypen -geomorfologische afwisseling	variatie in bodemgebruik, variatie in gewoonten van omgang met het landschap en functioneren =variatie in: -functionaliteit -ruimtelijke patronen -regels voor verschillende gebieden	variatie als spectrum van keuzemogelijkheden voor individuen, afwisseling in vormen texturen kleuren geuren etc. variatie in: -gedragmogelijkheden -mogelijkheden voor betekenisverlening (mate van ongeprogrammeerdheid, afwezigheid van sociaal geconstrueerde belevingen) -vormen processen kleuren etc.	variatie in 'werelden' (met eigen vormen, processen en wetmatigheden; dus: variatie in waardensystemen), variatie in niet-alledaagse kenmerken, variatie in symbolische verwijzingen variatie als: -vertegenwoordiging van verschillende tijdperken -aanwezigheid van verschillende werelden -aanwezigheid meerdere onkenbare waarden
duurzaamheid identiteit in de tijd	duurzaamheid als het voortbestaan van draagkracht van het milieu en het voortbestaan van biologisch leven =instandhouding van: -(dynamisch) evenwicht input/output (Fresco 1992) -nutriëntenbalansen (Hermans 1991) -stabiele biosfeer -parameters van ongestoorde gebieden -zuiver milieu (Van Mansvelt 1999) -gezonde voeding (Van Mansvelt 1999)	duurzaamheid als het voortbestaan van gewoonten en het voortbestaan van het functioneren =instandhouding van: -(rationele) efficiëntie -rentabiliteit -maatschappelijk draagvlak en acceptatie -werkgelegenheid	duurzaamheid als het voortbestaan van mogelijkheden voor persoonlijkheidsvorming en persoonlijke associaties =instandhouding van: -emotionele banden met landschap en soorten -recreatiemogelijkheden -plekken met persoonlijke associaties	duurzaamheid als het voortbestaan van boven het actuele (dagelijkse) uitstijgende kenmerken =instandhouding van: -cultuurhistorische waarden (verleden) -symbolen die verwijzen naar (cultureel) wereldbeeld (uitstijgen) -symbolen die verwijzen naar andere streken (elders) -andere werelden (bv autonome natuur)

4.4 Samenhang

Over het begrip samenhang is reeds veel geschreven. Binnen de verschillende disciplines die zich bezighouden met de leefomgeving wordt samenhang steevast als kwaliteitsaspect beschouwd (Dijkstra en Klijn 1992, Van Zoest 1994). Overigens noemt ook het beleid samenhang als belangrijke voorwaarde voor kwaliteit (Van Zoest 1994). In de literatuur kent het begrip samenhang vele betekenissen, die prima toe te wijzen zijn aan de verschillende niveaus.

1a: samenhang op biologisch niveau

In eerste instantie betekent samenhang op biologisch niveau een samenhang die nodig is voor het overleven van soorten en van de mens. Van de betekenissen die Van Zoest (1994) noemt past de volgende op het biologisch niveau: samenhang als voorwaarde voor stabiliteit van ruimtelijke eenheden. Het gaat dan om de samenhang die een losse verzameling elementen tot een entiteit maakt.

Eenzijds kan men denken aan een bepaalde samenhang tussen de hydrologische, bodemkundige, geomorfologische en geologische situatie, die tezamen een ecotoop vormen waarin bepaalde plant- en diersoorten kunnen overleven. Het concept ecotoop is een prima criterium voor deze vorm van samenhang. Onderzoek hiernaar kan verricht worden door de ecologie en biologie, gericht op de vraag welke eisen bepaalde plant- en diergemeenschappen stellen aan de omgeving. De auteur (geen expert op dit gebied) heeft het vermoeden dat bij deze disciplines al veel kennis hierover bestaat, dat de onderzoeksmethoden ontwikkeld zijn en dat concepten en theorieën hierover voorhanden zijn.

In het nationale natuurpark 'De Grootte Peel' wil men levend veenmosveen terugkrijgen. Vroeger groeide het in alle Nederlandse hoogveengebieden, maar heden ten dage is het in Nederland uitgestorven. Alle standplaatsfactoren waren gunstig, behalve de hydrologische: veenmosveen kan alleen groeien als het gevoed wordt door (voedselarm) regenwater. De waterstelsels in het natuurgebied waren echter verbonden met de waterstelsels in de omliggende gebieden met intensieve varkenshouderij. Door deze hydrologische verbinding te verbreken, kon de ecotoop, gevoed door regenwater, worden hersteld, waarmee de voorwaarden zijn geschapen voor levend veenmosveen. De samenhang op biologisch niveau is hersteld.

Een andere samenhang op biologisch niveau is die tussen omgevingskenmerken op verschillende plekken. Bijvoorbeeld de samenhang tussen de hydrologische situatie op de ene plek en die op de andere plek (die door grondwaterstromen of anderszins met elkaar in verband kunnen staan). Het gaat dan om het opsporen van aardkundige eenheden, bijvoorbeeld hydrologische, geomorfologische of geologische, op verschillende schaalniveaus. Deze kennis is weer van belang om met doelgerichte ingrepen een ecotoop te herstellen of creëren, zoals het voorbeeld in het kader laat zien. Het criterium is eenheid, dat per discipline een andere invulling kan krijgen, bijvoorbeeld stroomgebied, habitat, geologische formatie, enzovoorts.

In feite gaat het bij samenhang op biologisch niveau om de voorwaarden voor biologische duurzaamheid. Of andersom geredeneerd: duurzaamheid op biologisch niveau heeft ruimtelijke consequenties.

1b: samenhang op sociaal niveau

Betekenis genoemd door Van Zoest (1994) die passen op het sociale niveau zijn samenhang als het geheel van functionele relaties tussen ruimtelijke eenheden en samenhang als de ruimtelijke organisatie van het landschap.

Samenhang in de leefomgeving op sociaal niveau is een samenhang die nodig is voor gebruik met betrekking tot de leefomgeving, een samenhang die tegemoet komt aan de vaak genoemde gebruikswaarde. Maar dan dient wel rekening gehouden te worden met de twee betekenissen van het begrip 'gebruik', namelijk *aanwenden* én *gewoonte*.

De eerste betekenis kan prima gevat worden met de gangbare termen, zoals economische efficiëntie en nut. Samenhang is dan het samengaan van verschillende productiefactoren ten behoeve van optimaal produceren en het logistiek functioneren van de leefomgeving, maar ook een evenwichtige verdeling tussen functies/vormen van grondgebruik, en het efficiënt gebruik als ruimte als schaars goed in Nederland.

Bij de tweede betekenis, *gewoonte*, kan men denken aan een samenhang van de omgeving die voor de bewoner een thuisgevoel geeft, een samenhang waarmee men zichzelf identificeert. Het thuisgevoel van mensen beperkt zich niet tot het eigen huis, maar heeft ook betrekking op de eigen streek. Dit gevoel drukt de humanistisch geograaf Tuan (1980) uit met het begrip *rootedness*: een bepaald onbewust en vanzelfsprekend gevoel van vertrouwdheid. Een belangrijke factor is, naast bepaalde aanwijsbare objecten die een persoonlijke waarde vertegenwoordigen, een specifieke streekeigen samenhang tussen de verschillende elementen, bijvoorbeeld verkavelingspatronen en occupatiepatronen als dragers die de posities van de elementen bepalen. Een andere factor kan zijn de dominante vorm van grondgebruik waar men zich mee heeft geïdentificeerd.

Onder *gewoonte* valt ook de manier waarop mensen zich oriënteren. In het boek 'image of the city' heeft Kevin Lynch (1960) hierover een hypothese gegeven, die later grotendeels is bevestigd door empirisch onderzoek. Bij de ruimtelijke oriëntatie zijn de volgende omgevingskenmerken van belang: paden, knooppunten, randen, districten en landmarks. Deze theorie is gevormd rond de ruimtelijke oriëntatie in stedelijke situaties, maar lijkt vooralsnog geschikt voor landelijke situaties.

Daarnaast kan samenhang op sociale niveau nog inhouden een bepaalde samenhang in de leefomgeving die sociale interacties waar behoefte aan bestaat ondersteunt. Of juist het tegenovergestelde: ordeningsprincipes die sociale interacties waar geen behoefte aan bestaat bemoeilijken. Volker (1982) heeft in plattelandsgemeenten onderzoek gedaan naar verschillende vormen van sociale interacties. Uit het onderzoek bleek dat er gebiedsspecifieke patronen van sociale contacten bestaan, die niet verklaard kunnen worden met sociaal-economische kenmerken. Dit doet

vermoeden dat kenmerken van de leefomgeving van invloed zijn. Uit het onderzoek van Volker volgt een voorbeeld.

Tijdens een ruilverkaveling werden boerderijen verplaatst. Voorheen stonden ze groepsgewijs in zogeheten nabuurschappen, ze werden te behoeve van een rationelere landbouw meer verspreid. Volgens de betrokken boeren had deze ingreep grote invloed op het dagelijkse sociale leven. Je komt elkaar minder tegen, en je had dus veel minder gesprekjes, wat jammer werd bevonden. Maar toch werd de nieuwe situatie prettig bevonden, omdat ze waren verlost van een als beklemmend ervaren sociale controle in de nabuurschappen (Volker 1982).

Tenslotte zij nog gemeld dat de relatie tussen de sociale wetenschappen en begrippen als landschap en leefomgeving weinig florissant is (Volker 1992). Onderzoeken naar sociaal functioneren in verband met de leefomgeving zijn sporadisch en beperken zich tot case-studies, zoals het onderzoek van Volker (1992). Maar over de verbanden tussen landschapskenmerken en sociale interacties en gewoonten van mensen in het algemeen is nog weinig bekend. Het gaat dan overigens om samenhang, duurzaamheid en variatie, dus de hele kolom onder het kopje 'sociaal' van figuur 1. Voor beleid met betrekking tot de leefomgeving is het van belang deze kennisleemte op te vullen.

1c: samenhang op psychisch niveau

Op psychisch niveau gaat het om samenhang als voorwaarde voor een hoge belevingswaarde en schoonheid van de leefomgeving. Uit onderzoek blijkt dat samenhang, of aanverwante begrippen als 'clarity' of 'coherence', een belangrijke factor is in de beleving (Kaplan en Kaplan 1989). Het gaat om samenhang die bijdraagt aan begrijpelijkheid en informatiewaarde; een samenhang waardoor het individu inzicht kan verwerven over het ontstaan, de werking, de opbouw en de structuur van een landschap (Van Zoest 1994).

Samenhang als factor voor belevingswaarde is echter nog nauwelijks geoperationaliseerd. De vraag is nu wát dan met wát moet samenhangen. Eerst een voorbeeld, dan enkele hypothesen.

Een docent landschapsarchitectuur vertelde het volgende (waargebeurde) verhaal:
Een kassengebied wilde men aantrekkelijk maken voor recreanten. Tussen de achterkanten werden retentiebekkens aangelegd, en de aanwezigheid van water werd aangegrepen. Eromheen werd wat groen met fietspaden aangelegd ten behoeve van recreanten. Wat bleek? Recreanten vonden het helemaal niet leuk, omdat ze in een kassengebied waren, maar daar bijna niets van konden ervaren. Ze wilden juist zien hoe deze omgeving in elkaar stak en hoe het kassencomplex functioneerde.

In het voorbeeld lijkt men een samenhang tussen de verschijningsvorm zoals die zichtbaar is en de processen die in het gebied centraal staan te missen. De recreatiemogelijkheden aan de achterkanten doen geen recht aan de mens als intellectueel wezen, de mens die wil begrijpen wat iets is. Bij samenhang op het psychisch niveau gaat het waarschijnlijk om samenhang tussen de verschijningsvorm en de aard van de leefomgeving. Dit is uit te werken tot de volgende concrete hypothesen:

- samenhang tussen verschijningsvorm en ontstaan,
- samenhang tussen verschijningsvorm en werking,

- samenhang tussen verschijningsvorm en opbouw,
- samenhang tussen verschijningsvorm en structuur.

Centraal staat daarbij steeds dat de verschijningsvorm een bepaalde bewuste betekenis heeft of krijgt voor de waarnemer (waardoor een landschap overigens ook emoties kan gaan oproepen). Onderzoek naar de betekenis van samenhang voor de beleving van de leefomgeving is aan te bevelen; de genoemde hypothesen kunnen een ingang zijn.

1d: samenhang op metafysisch niveau

Samenhang op metafysisch niveau betekent harmonie. Dat wil zeggen een harmonieus geheel, een samenhang tussen de samenhangen op voorgaande niveaus. Het betekent het samengaan van ruimtelijke eenheden, functionele relaties, ordening en begrijpelijkheid van de leefomgeving tot een eenheid.

Zoek een plekje bovenop de Utrechtse Heuvelrug, ergens tussen Achterberg en Veenendaal, aan de bosrand met uitzicht over het Binnenveld. Voor je de helling naar beneden, met akkerbouw (zandgrond, droog). Onderaan de helling de dorpen en de hoofdonstluitingswegen, verder veel oude huisjes en een dicht netwerk van kronkelende weggetjes (zandgrond, droog, maar niet meer steil). Daarna weilanden, met nog redelijk wat wegen, beplanting en boerderijen, die nieuwer zijn dan de bouwsels onderaan de helling. Verder naar het midden van het Binnenveld steeds minder wegen en boerderijen steeds natter en kleiiger). In het midden, rond het riviertje de Grift, geen wegen en geen bebouwing meer, slechts extensief begraasde zompige weiden.

ruimtelijke eenheden (helling: akkerbouw, voet: occupatie, Binnenveld: weide). De ordening hangt hier weer mee samen (houtwalletjes tussen de akkers, fijnmazige patronen aan de voet, grofmazige verder het Binnenveld in). Het landschap is ook zo te begrijpen, afgaande op de uiterlijke verschijningsvormen (bijvoorbeeld oude bouwstijlen aan de voet, nieuwere bouwstijlen verder het Binnenveld in).

Deze harmonie maakt het landschap tot een eigen wereld, alles hangt met elkaar samen en is geïntegreerd tot een geheel. Een wereld die totaal verschilt van bijvoorbeeld een landschap in het noorden van Groningen, dat weer een andere, eigensoortige harmonie kan vertonen. Harmonie is van belang voor een holistische ervaring van eenheid, een bijna niet onder woorden te brengen 'gevoel dat het klopt'.

4.5 Variatie

Allereerst de opmerking dat variatie niet het tegenovergestelde is van samenhang. Het tegenovergestelde van variatie is monotonie. Samenhang vooronderstelt juist variatie. Pas als dingen variëren ten opzichte van elkaar kan samenhang bestaan.

Variatie is een lastig uit te werken begrip. Op het gebied van milieu en natuur is er redelijk wat over geschreven, voornamelijk vanuit de ecologische invalshoek. Voor het sociale, psychische en metafysische niveau schiet de literatuur tekort; wat er in deze paragraaf over wordt gemeld heeft daarom een hypothetisch karakter, waarbij overigens wel gepoogd zal worden de uitspraken te beargumenteren.

In diverse belevingsonderzoeken is wel gebleken dat variatie een belangrijke factor is in de beleving en waardering van landschappen, dus belangrijk voor de kwaliteit van de leefomgeving (Coeterier 1997, Boerwinkel 1992, Staats 1988, Van Zoest 1994).

2a: variatie op biologisch niveau

Variatie op biologisch niveau kan inhouden de diversiteit van soorten en de afwisseling van milieutypen. Binnen de Gaiatheorie en aanverwante theorieën wordt de aarde, de natuur en het milieu als een groot systeem opgevat, waarbinnen alles met alles samenhang via complexe mechanismen. Biodiversiteit en verschillende milieus zijn van belang voor het hele systeem. Maar ook vanuit andere visies wordt de complexiteit van ecosystemen en het belang van diversiteit onderkend. Ook variatie in de tijd is van belang op biologisch niveau.

Het Yellowstone Park werd eens geteisterd door gigantische bosbranden. Biologen en ecologen vreesden voor een grote aanslag op de natuur. Kort na de brand bleek de biodiversiteit echter te zijn toegenomen. Door de brand ontstonden nieuwe niches waarin zich andere soorten konden vestigen.

Een concept waarmee ecologen dit beschrijven is 'shifting mosaïcs'. In de natuur komen voortdurend rampen voor, bijvoorbeeld bosbranden door blikseminslag, of overstromingen. Daardoor worden plekken min of meer kaalgeslagen, waarna nieuwe soorten, vooral pionierssoorten, er zich kunnen vestigen. Op deze wijze kunnen in een bepaalde gebied allerlei successiestadia, met eigen karakteristieke soorten, naast elkaar bestaan. Het gebied is een mozaïek van stadia. In verschillende natuurgebieden in Nederland wordt dit concept momenteel uitgewerkt, bijvoorbeeld door het uitzetten van grote grazers in natuurgebieden, of door de dynamiek van de rivier in uiterwaarden te herstellen.

2b: variatie op sociaal niveau

Variatie op sociaal niveau betekent een afwisseling in sociale contexten die aan de leefomgeving verbonden zijn. Dit is de mate waarin gebieden door groepen mensen zijn toegeëigend en de aard van het stempel dat die groepen op de leefomgeving drukken.

Deze variatie is op verschillende manieren van belang. Ten eerste als voorwaarde voor een thuisgevoel, of identificatie met de eigen streek. Dat kan alleen als er variatie bestaat, dus als de eigen streek zich kan onderscheiden van andere streken. Maar ook binnen een streek is variatie in sociale contexten van belang, ter voorkoming van monotonie.

Het belang van verschillende sociale contexten uit zich ook in het bestaan van allerlei belangengroepen in Nederland, die uiteenlopende sociale claims op de leefomgeving vertegenwoordigen.

Variatie in sociale contexten is van belang voor het optimaal kunnen functioneren van verschillende bedrijfstakken. Een laatste belang is dat variatie in sociale context een voorwaarde is voor individuele keuzemogelijkheden. Elke stukje in Nederland

heeft op de een of andere manier wel een sociale lading. Individuele keuze kan alleen nog maar bestaan bij de gratie van verschillende sociale contexten.

Deze variatie is te bevorderen door verschillen in bodemgebruik, verschillen in omgang met de leefomgeving en functioneren, verschillen in ruimtelijke patronen, verschillen in regels en sturing van gedrag: dit alles legt bepaalde sociale lading op de leefomgeving.

2c: variatie op het psychisch niveau

Op psychisch niveau gaat het om variatie in keuzemogelijkheden voor individuen, variatie in beleving van de leefomgeving en variatie in betekenisverlening.

Voor onderzoek naar variatie in keuzemogelijkheden kunnen de motieven voor natuurgerichte recreatie van belang zijn, bijvoorbeeld zoals verzameld in Boerwinkel (1990). Hiermee zou men per gebied kunnen nagaan aan welke motieven het landschap tegemoet kan komen. Hetzelfde zou gedaan kunnen worden voor minder natuurlijke landschappen. Ook van betekenis is de variatie tussen individuen in voorkeuren zoals ze gemeten zijn in belevingsonderzoeken. Zo vond Van den Berg (1999) verschillen in voorkeuren tussen ruige, en verzorgde natuur, natte en droge natuur.

Ook: variatie in beleving. Uit diverse onderzoeken door omgevingspsychologen blijkt dat variatie (of conceptueel overeenkomende begrippen als afwisseling en diversiteit) een essentiële factor is in de beleving en waardering van landschappen (Kaplans 1989). Probleem is dat nog niet goed is onderzocht is wát nu precies kan variëren, en welke variatie dan van belang is (Van den Berg 1998). Onderzoek naar de relatie tussen landschapkenmerken en variatie als factor in beleving wordt daarom aanbevolen.

Tenslotte is de variatie in de betekenis dat de ene persoon hetzelfde landschap op andere wijze kan beleven dan de ander, een variatie in betekenissen die men kan toekennen. Het gaat dan om de mate waarin een sociale context die leidt tot voorgestructureerde ervaringen afwezig is.

3d: variatie op metafysisch niveau

Beleving staat centraal op zowel het psychisch niveau als het metafysisch niveau. Dit lijkt verwarrend, en misschien zijn er best belevingsaspecten van de leefomgeving die niet scherp aan een niveau zijn toe te wijzen. Toch gaat het om principieel verschillende categorieën van beleving. Op het psychisch niveau gaat het om beleving van het actuele, de beleving van de werkelijkheid om je heen. Op het metafysisch niveau gaat het niet direct om beleving van het actuele, maar om de vraag hoe de leefomgeving aanzet om juist buiten het actuele (het dagelijks leven, het kenbare) te treden. Bijvoorbeeld door verwijzingen naar het verleden (een andere werkelijkheid), confrontatie met onkenbare zaken, tijdelijk afstand nemen van de maatschappij, het dagelijks leven en jezelf, enzovoorts.

Zo zal het oorlogsmonument en het oorlogsgraf op de Grebbeberg niet in eerste instantie beleefd worden als 'wat prettig, ter afwisseling een open plek in het bos', of 'wat een schitterend rasterpatroon, die kruisjes op dat veldje', of 'wat een schitterend ding, die betonnen zuil met die klok'. Het zal ervaren worden als symbool, als verwijzing naar een andere werkelijkheid dan de actuele werkelijkheid. Het symbool kan aanzetten tot het tijdelijk verkeren in die andere (in de geest gereconstrueerde) werkelijkheid.

Naast symbolen kan de leefomgeving ook een andere werkelijkheid zijn, een natuurgebied bijvoorbeeld, waar totaal andere wetmatigheden en processen heersen, of de zee. Ook kan het zijn dat kenmerken van de leefomgeving een confrontatie met onkenbare zaken oproept, bijvoorbeeld de oneindigheid, de dood, enzovoorts.

Bij variatie op metafysisch niveau gaat het om het naast elkaar bestaan van verschillende werkelijkheden, variatie in kenmerken die een confrontatie met het niet-alledaagse inhouden, en variatie in verwijzingen naar andere werkelijkheden, in het verleden of de toekomst, in het elders, of louter in de fantasie.

Kaplan en Kaplan (1989) noemen op basis van jarenlange onderzoekservaring de variatie tussen culturele elementen en natuurlijke elementen als eerste centrale thema in de landschapsbeleving.

4.6 duurzaamheid

Duurzaamheid is geen duidelijk begrip (Van Zoest 1994) en wordt dan ook door velen op verschillende wijzen geoperationaliseerd. Opvallend bij operationele definities is dat de meeste betrekking hebben op slechts het biologisch niveau, zoals de definities van Fresco (1992) en Hermans (1991). De gedachtestructuur waarbinnen deze definities tot stand komen is globaal de volgende: de westerse economische en technologische ontwikkeling tast natuur en milieu aan (is niet duurzaam), dus een duurzame ontwikkeling betekent economische en technologische ontwikkeling binnen bepaalde kaders, namelijk randvoorwaarden vanuit milieukundig oogpunt. Dit is echter een te grove begripsverenging. Duurzaamheid speelt op alle niveaus, het biologische, sociale, psychische en metafysische. Het begrip duurzaamheid is ook te interpreteren als het instandhouden van belevingswaarde van de leefomgeving, of het maatschappelijk draagvlak voor beleid met betrekking tot de leefomgeving, enzovoorts. Duurzaamheid is zelfs toe te passen op de economie, waarbij het in haar termen iets kan betekenen als instandhouding van gestage economische groei.

Het gevaar van fixatie op het biologisch niveau is dat duurzaamheid op andere vlakken, bijvoorbeeld beleving, verder aangetast wordt door economische ontwikkelingen, of zelfs door maatregelen ten behoeve van duurzaamheid op biologisch niveau. Het begrip duurzaamheid op zinvolle wijze een rol laten spelen kan alleen als duurzaamheid op alle vlakken beschouwd wordt (zie hiervoor onder anderen Achterhuis 1997).

3a: duurzaamheid op biologisch niveau

Duurzaamheid op biologisch niveau betekent het voortbestaan van de draagkracht van het milieu en het voortbestaan van het biologisch leven. Vrij algemeen wordt onderkend dat het veiligstellen van biologisch leven op de lange termijn wordt bedreigd door uitputting van hulpbronnen, vervuiling van het milieu en verdwijning van areaal natuur en soorten. Uiteindelijk is ook de mens afhankelijk van natuurlijke hulpbronnen, dus het hoeft niet direct te gaan om het toekennen van intrinsieke waarden aan de natuur. Het gaat ook om het kunnen voldoen aan mensenwensen als voedsel, water en bescherming.

3b: duurzaamheid op sociaal niveau

Bij duurzaamheid op sociaal niveau gaat het om het voortbestaan van die aspecten van de leefomgeving die van belang zijn voor de gewoonten van mensen, voor het thuisvoelen in de streek en voor het functioneren.

Over het laatste, het functioneren oftewel de economie, kan gezegd worden dat daar in de huidige maatschappij veel aandacht voor bestaat (enorm veel ingrepen in de leefomgeving zijn gemotiveerd vanuit het voortbestaan van een gezonde economie). Over kenmerken van de leefomgeving die van belang zijn voor de gewoonten en het zich thuis voelen in de streek is, zoals reeds gemeld, maar weinig bekend. Er is weliswaar redelijk wat over geschreven, maar dat is vooral essayistische onderbouwing van het bestaan van zoiets als een thuisgevoel, niet zozeer over de verbinding met concrete kenmerken en elementen van het landschap. Naast een taak voor de sociologie ligt hier ook een taak voor de cultuurhistorie: juist historische objecten en patronen zijn waarschijnlijk belangrijk voor de identiteit van een streek door de tijd heen en kunnen belangrijk zijn in het voortbestaan van een thuisgevoel en bepaalde gewoonten van mensen.

In Wageningen dreigde een in onbruik geraakte school uit 1924 plaats te maken voor nieuwbouwhuizen. Voor de bewoners vormde deze school echter een vast onderdeel van hun thuisgevoel. Zij protesteerden dmv een handtekeningenactie; de school bleef vervolgens behouden.

Overigens kan het sociaal gedeelde thuisgevoel erg lastig zijn om te onderzoeken; vaak gaat het om routines, onbewuste vanzelfsprekendheden. Men wordt zich vaak pas bewust van de betekenis van elementen voor het thuisgevoel op het moment dat ze (dreigen te) verdwijnen.

Het belang van het landschap als faciliterend voor de gewoonten van mensen wordt onderstreept door een onderzoek van Van der Wardt en Staats (1988). Zij vonden dat mensen in Winterswijk systematisch het bestaande landschap hoger waardeerden dan voorgestelde alternatieven.

3c: duurzaamheid op psychisch niveau

Duurzaamheid op psychisch niveau betekent het voortbestaan van mogelijkheden voor persoonlijkheidsvorming en persoonlijke associaties en herinneringen. Met andere woorden: het voortbestaan van voorwaarden voor persoonlijke betrokkenheid met de plek. Van Zoest (1994) noemt de volgende mogelijke voorwaarden voor

het bestaan van betrokkenheid: vertrouwdheid met een plek, de geografische identiteit van een plek, gevoel van controle over de omgeving of het begrijpen van de omgeving, en de schoonheid en symbolische lading van een plek.

Tijdens hun leven kunnen mensen bepaalde emotionele banden met, en kennis over hun leefomgeving of elementen in die leefomgeving opbouwen, waardoor betrokkenheid met een plek ontstaat. Overigens was in het voorgaande, het sociale niveau, sprake van een thuisgevoel, dat erg lijkt op de emotionele banden die hier worden beschreven. Het verschil is dat het op het sociale niveau gaat om een groepsgevoel, en op het psychische niveau om individuele gevoelens. Zo kan de school in het vorige voorbeeld voor de ene buurtbewoner 'niet meer' vertegenwoordigen dat een eigen buurt-gevoel, terwijl een andere buurtbewoner als kind een belangrijke episode van zijn leven op die school heeft doorlopen. De school is voorzien van persoonlijke herinneringen en associaties. Verschillende personen kunnen verschillende herinneringen en associaties hebben bij dezelfde plek. De betrokkenheid met plekken kan zeer diepgaand zijn; een plek met persoonlijke herinnering kan een bevestiging van de eigen identiteit betekenen, doordat ze een verbinding tussen de persoon in het heden en de persoon in het verleden bevestigt en bestendigt.

3d: duurzaamheid op metafysisch niveau

Duurzaamheid op metafysisch niveau is het voortbestaan van kenmerken van de leefomgeving die van belang zijn voor ervaringen die uitstijgen boven, of anders zijn dan het alledaagse.

Het kan gaan om cultuurhistorische waarden, die kunnen laten zien dat het verleden een ander dagelijks leven kende dan het heden. Een voorbeeld hiervan kunnen oude steenfabrieken zijn die men van binnen kan bezichtigen, waar men kan zien hoe men in het verleden bakstenen maakte.

Maar cultuurhistorische waarden kunnen, in plaats van het verleden daadwerkelijk te tonen, ook als symbool verwijzen naar het verleden. Een symbool kan bepaalde verhalen over het verleden losmaken. Een voorbeeld hiervan is het terrein waar de slag om Waterloo plaatsvond. Er is natuurlijk niets meer daadwerkelijk te zien van deze historische gebeurtenis, maar er zijn wel symbolen die ons het verleden doen herinneren, zoals een monument en een informatiepaneel.

Naast cultuurhistorische waarden kan het gaan om bepaalde landschapkenmerken die niet-alledaagse ervaringen induceren. Zo kan een uitzicht vanaf een hoog punt een ervaring geven van boven de wereld staan, uit het alledaagse leven dat daaronder plaatsheeft gestapt zijn.

4.7 Conclusie

Wetenschappelijke kennis over de kwaliteit van de leefomgeving is langs de lijnen der verschillende disciplines opgebouwd. Op ieder beschouwingsniveau zijn het weer

andere disciplines die de kennis opbouwen. Integratie tussen de verschillende disciplines ontbreekt. Dit betekent dat de kennis op de verschillende niveaus op zichzelf staat.

Daar de bespreking van de kennis een indicatief karakter had zijn er op het niveau van de afzonderlijke disciplines geen sterk onderbouwde conclusies te geven.

5 **Beleidsthema's**

5.1 **Inleiding**

'In de samenleving is een sterke onderstroom voelbaar naar meer kwaliteit van goederen en diensten, woning en woonomgeving, maar ook zorg en veiligheid. Tegelijk met de globalisering groeit de behoefte aan oorspronkelijkheid en directe binding met de omgeving. Een deel van de kwaliteiten van de groene delta dreigt steeds zeldzamer te worden. Dat is het beeld dat uit verschillende verkenningen naar voren komt.' (NRLO, p.16)

Ook in de beleids wereld is deze onderstroom van kwaliteitsbewustzijn voelbaar. In dit artikel wordt verslag gedaan van de verschillende actuele beleidsthema's rond 'kwaliteit leefomgeving'. Het doel daarbij is te komen tot een globale aanduiding van verschillende kennisvragen uit het beleid, waar vervolgens in het onderzoeksprogramma 'kwaliteit leefomgeving' aandacht aan besteed kan worden.

Hier speelt echter het probleem dat in beleidsdocumenten bijna nooit kennisvragen worden gesteld. In beleidsdocumenten draait het in eerste instantie om intenties. De analyse van de documenten is zinvol om de belangrijkste beleidsthema's boven water te krijgen, maar kan onmogelijk leiden tot een objectieve en ondubbelzinnige vaststelling van de kennisvragen die het beleid heeft. Uiteindelijk is een kennisvraag een kwestie van wil, waarbij het zaak is om overeenstemming te krijgen tussen beleidsinstanties en onderzoekers.

In dit licht is de opzet van dit artikel als volgt. Belangrijke beleidsthema's zoals ze zijn gebleken uit de analyse van beleidsdocumenten, zullen worden beschreven en in verband worden gebracht met actuele ontwikkelingen in de groene ruimte. Binnen het programma 'kwaliteit leefomgeving' zijn de invalshoeken *gebieden en hun kwaliteiten*, *mensenwensen* en *sturing* belangrijk. In dit artikel zal daarom ter sprake komen wat de beleidsthema's betekenen voor gebieden, mensen en sturing. Ter illustratie worden daarbij globale kennisvragen geformuleerd. Een nadere toespitsing en afbakening van de kennisvragen is binnen deze studie niet wenselijk. Dit kan veel beter geschieden binnen afzonderlijke studies op de diverse terreinen, door onderzoekers met specifieke deskundigheid, en in overleg met mensen uit het beleid.

De volgende beleidsthema's zullen beschreven worden:

- opkomst van de netwerksamenleving (paragraaf 2)
- aandacht voor de identiteit van gebieden (paragraaf 3)
- toename van de (groene) ruimteclaims (paragraaf 4)
- van productie- naar consumptieruimte (paragraaf 5)
- toenemend belang Europa (paragraaf 6)
- grote projecten in nabije toekomst (paragraaf 7)
- natuurontwikkeling (paragraaf 8)
- toenemend belang van integraal en interactief denken (paragraaf 9).

Tenslotte zullen enkele conclusies worden getrokken uit het voorgaande (paragraaf 10).

5.2 Netwerksamenleving

Volgens Castells verandert de sociale structuur van de wereld ingrijpend door de mogelijkheden van de informatietechnologie. ICT-ontwikkelingen vormen de basis van zijn befaamde trilogie over de opkomende netwerksamenleving, waarin hij de opkomst van wereldwijde netwerken beschrijft waarin bedrijven, individuen en instellingen met elkaar verbonden zijn. Intensieve communicatie die onafhankelijk is geworden van tijd, plaats en status, wordt mogelijk dankzij het bestaan van digitale gegevens die overal ter wereld zijn op te roepen en in te voeren.

Een belangrijk gevolg hiervan is het ontstaan van een economie op wereldschaal, waarin voortdurend wisselende ketens van bedrijven worden gevormd. Massaproductie maakt plaats voor flexibele productie. De nieuwe ordening van de economie heeft weinig respect voor landsgrenzen, reputaties en tradities. Nationale overheden, lagere overheden en zelfs internationale instellingen hebben nauwelijks nog vat op de maatschappelijke processen. De gevolgen voor het dagelijks leven van mensen zijn ingrijpend.

Een tweede hiermee samenhangend gevolg is de toenemende sociale fragmentarisering en individualisering. Oude regionale bindingen worden vervangen door lucratieve internationale allianties. Relaties tussen werknemer en werkgever veranderen. Het voortdurend beschikbaar zijn van alle mogelijkheden via netwerken faciliteert verdergaande individualisering: mensen hebben grotere keuzevrijheid.

De netwerksamenleving is er: we kunnen niet meer terug. We moeten nieuwe vormen zoeken, nieuwe principes en uitwerkingen van de democratie, ze aanpassen aan de nieuwe technologische omstandigheden. We gaan naar ondernemingen die op wereldschaal opereren, maar die in staat zijn op maat gemaakte producten te maken voor de lokale markt. Niet naar een global village, maar naar de wereldwijde productie van op maat gemaakte dorpswoningen (tot zover Castells). De gedachte van de netwerkmaatschappij klinkt sterk door in de meeste analyses die in beleidsdocumenten worden gedaan: onze samenleving is niet meer als maakbaar, maar als ongrijpbaar te typeren (Van Twist e.a. NRLO 1998).

Zo maakt de Startnota Ruimtelijke Ordening melding van een sterke maatschappelijke dynamiek: de veranderingen in de samenleving verlopen snel en de ontwikkelingen lopen uiteen. Door globalisering van de economie, internationale culturele invloeden, technologische innovaties en de Europese Unie worden grotere verbanden steeds belangrijker.

Dezelfde nota signaleert toenemende individualisering, ertoe leidend dat keuzen minder door sociale banden en meer door individuen bepaald worden. Dit weerspiegelt zich volgens de nota in een veelheid aan leefstijlen en activiteiten-

patronen die niet alleen meer per levensfase, maar ook in korter tijdsbestek en naar omgeving kunnen wisselen.

Gebieden

Planologen en inrichters kunnen steeds minder volstaan met het maken van plannings- en inrichtingsvoorstellen in termen van een logische opeenvolging van ingrepen; zij staan voor de uitdaging om binnen hun concepten rekening te houden met het onvoorspelbare en vloeiende karakter van de netwerksamenleving waarvoor zij over de ruimtelijke organisatie denken, de onmogelijkheid van tevoren een blauwdruk te ontwerpen (uit: Nederland in de Europese ruimte).

Op welke wijze kan in ruimtelijke concepten en inrichtingsvoorstellen met het onvoorspelbare en dynamische karakter van de netwerksamenleving rekening worden gehouden?

Mensen

Het proces van individualisering heeft geleid tot de opkomst van het zelfbewustzijn van mensen, maar ook tot toenemende onvoorspelbaarheid van het gedrag en de wensen van mensen met betrekking tot de leefomgeving.

Binnen de overheid is een sterke beweging zichtbaar in de richting van de burger: beleid maken aan de hand van de wensen van de burger en met de burger (NRLO, RMNO, LNV, VROM). Die burger wordt echter steeds dynamischer en veelzijdiger wat betreft zijn wensen en gedrag, en laat zich bovendien nauwelijks nog kennen in tijden dat aanwijsbare sociale groepen aan betekenis inboeten. Wat men verstaat onder kwaliteit van de leefomgeving wordt daarmee steeds meer een individuele, subjectieve zaak. Tegelijkertijd ontstaan door de voortschrijdende ontwikkelingen op het gebied van informatie- en communicatietechnieken allerlei veelbelovende mogelijkheden voor de overheid voor bij deze tijd passende communicatie met de burger: interactief, een-op-een communicatie, multimediapresentaties, enzovoorts.

Hoe kan men, in tijden van individualisering en grote dynamiek in wensen en gedrag, rekening houden met de kwaliteitswensen van de burger, en welke bijdrage kan ICT daaraan leveren?

Sturing

Terwijl de besluitvorming steeds verder wegligt, globaliseert, zich onttrekt aan bestuur, speelt het dagelijks leven van mensen zich af op lokaal en regionaal niveau. Besturen wordt dan steeds meer het vinden van de juiste wegen in het netwerk. Politici en bestuurders op nationaal niveau kunnen geen bevelen geven, ze moeten navigeren in netwerken, verbanden doorzien, nieuwe verbanden creëren door bedrijven, mensen en instellingen aan elkaar te koppelen, aldus Castells.

De WRR (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid) stelt dat zowel het internationale als het lokale steeds belangrijker worden, en dat de betekenis van de nationale schaal voor het maatschappelijk verkeer afneemt. De handelingsmogelijkheden van de (nationale) overheid veranderen. Om in te spelen op deze veranderingen moeten we op zoek naar nieuwe sturingsconcepten. De rol van de

overheid verandert van een sturende naar een medebeherende rol (zie Nederland in de Europese ruimte).

Het gaat om een samenleving waarin kennis zacht is, waarin burgers assertief en veeleisend zijn en waarin traditionele netwerken versplinterd zijn geraakt, waardoor er veel ruimte is voor individuele boeren, burgers en buitenlui om invloed uit te oefenen op de besluitvorming. Onze samenleving is veranderd van een bevelshuishouding in een onderhandelingshuishouding, met als gevolg dat ook sturingstechnieken en ontwerpmethoden aan verandering onderhevig zijn. Zowel sturing als ontwerpen zijn activiteiten die minder inhoudelijk en meer procesmatig worden ingevuld, met meer ruimte voor inbreng van buiten interactieve sturing (Van Twist e.a. NRLO 1998).

Welke nieuwe sturings- en coördinatieconcepten zijn nodig om, in het licht van de mondiger burger, toenemende maatschappelijke complexiteit en onvoorspelbaarheid, tot kwaliteit van de leefomgeving te komen?

5.3 Toenemende aandacht voor identiteit van gebieden

Castells bespeurt als een soort reactie op de netwerkeconomie een zin naar gedeelde identiteit. Tegelijk met de openheid, het individualisme en de dynamiek die kenmerkend zijn voor deze samenleving, ziet hij de laatste tien, twintig jaar een zeer sterke reactie van mensen die zich bezinnen op hun groepsidentiteit en de neiging hebben hun eigen culturele identiteit te versterken; sommigen zoeken dat bijvoorbeeld in hun gebied of geboortegrond.

De identiteit van het landschap wint zowel nationaal als internationaal aan belang voor het toerisme, als vestigingsplaatsfactor voor bedrijven, als imagoverschaffer aan producten en voor de woon- en leefomgeving (LNV, beleidsverkenning 21e eeuw, in NRLO-rapport).

Tegelijkertijd met de opkomende aandacht voor identiteit spelen in de huidige maatschappij een aantal processen waardoor de (vooral regionale) identiteit van gebieden verdwijnt of al verdwenen is. Landschap en ruimtelijke kenmerken vervlakken, dat wil zeggen dat verscheidenheid in het landelijk gebied verdwijnt, zo is de gangbare lezing (EROP, LNV, Startnota VROM). Als oorzaken van deze vervlakking wordt gewezen op globalisering, technisering, economische processen, informatisering enz. Soms leiden deze ontwikkelingen zelfs tot het radicaal doorsnijden van de banden met het verleden (dit is niet per definitie hetzelfde als het verdwijnen van identiteit). 'Het Nederlandse landschap vervlakt, dat wil zeggen dat oorspronkelijke kenmerken van specifieke landschappen verloren gaan. Er is juist behoefte aan versterking van landschappelijke identiteit, zowel nationaal als internationaal gezien' (RMNO 1998).

Tegelijkertijd wordt globalisering ook weer als kans voor gebiedsidentiteit aangemerkt (RLG 1999): in een globale markt wordt het eigene steeds belangrijker.

'De globale maatschappelijke ontwikkelingen bieden kansen én bedreigingen voor identiteit. Door de globalisering van de economie, de technologisering en informatisering van de samenleving én de eenwording van Europa ontwikkelt zich een netwerk-samenleving waarin een staat van onthechting dreigt. De reactie daarop is echter een kans: het zoeken naar eigenheid, identiteit en culturele wortels, de behoefte aan oorspronkelijkheid en de binding aan de eigen leefomgeving' (RLG 1999)

In de beleidsverkenning voor de 21e eeuw (LNV) staat als een van de aanbevelingen voor het beleid met betrekking tot het landelijk gebied: versterk internationale allure en eigen identiteit van regio's.

'De omslag die nu nodig is, is dat de samenleving zich bewust wordt van het belang van gebiedsgebonden identiteit: als basis voor identificatie mét, een gevoel van toebehoren áán en betrokkenheid bij de eigen leefomgeving; als inspiratiebron voor verdere ontwikkeling. Het is nu tijd voor doelbewust kiezen en handelen, gebaseerd op reflectie en gevoeligheid voor cultuurhistorie en ecologie, voor ruimtegebruik en het specifieke karakter dat hierdoor ontstaat, voor de lokale omstandigheden en voor kwaliteiten waardoor gebieden zich onderscheiden' (RLG 1999).

Kwaliteit van de groene ruimte wordt vaak nagenoeg gelijkgesteld aan (regionale) identiteit. Zo luidt tweede lid van de hoofddoelstelling van het Structuurschema Groene Ruimte: (concrete maatregelen en acties) 'om de identiteit en gebruikswaarde van het landelijk gebied in zijn geheel zo goed mogelijk te onderbouwen of te ontwikkelen' (LNV 1992). In de regeringsbeslissing inzake de Visie Landschap wordt kwaliteit van het landschap gelijkgesteld aan identiteit en duurzaamheid. Vaak handelen nota's over identiteit, zonder het begrip zelf te gebruiken, maar wordt het indirect benaderd via bijvoorbeeld verscheidenheid. Veel verscheidenheid betekent dat gebieden van elkaar verschillen, ofwel een andere identiteit hebben. Een voorbeeld hiervan is de Startnota Ruimtelijke Ordening (Vrom 1999): 'Eenzijds intensief gebruikte plekken, meestal de steden waar zich allerlei activiteiten naast en door elkaar heen afspelen, bruisend, de klok rond. Anderzijds open en uitgestrekte gebieden waar rust heerst, waar de horizon domineert en natuur, landschap en landbouw alle ruimte hebben. Die verscheidenheid van ons land is een cultureel gegeven om te koesteren en te versterken'.

Gebieden

Identiteit heeft te maken met eigenheid en onderscheid, het verlenen van betekenis, en verder met historie en leefomgeving (RLG 1999).

Volgens de RARO (Naar Ruimtelijke Kwaliteit, 1990) gaat het bij ruimtelijke kwaliteit ook om continuïteit, ofwel om inzicht in de wordingsgeschiedenis van de door de mens geschapen omgeving en eerbied voor het culturele erfgoed. Dat inzicht wordt onmisbaar geacht voor de ruimtelijke ordening. De RMNO (1998) stelt dat ons land vooral een cultuurproduct is: een kunstwerk van mensen. 'Deze culturele rijkdom draagt bij aan de identiteit, de belevingswaarde en de internationale herkenbaarheid van ons land. We willen deze cultuurhistorische rijkdom duurzaam in

stand houden en tegelijk zorgen voor meer verscheidenheid en voor het scheppen van nieuwe culturele kwaliteiten.'

Hoewel door beleidsinstanties algemeen wordt gesteld dat de identiteit van gebieden een belangrijk aandachtspunt is, is niet bekend wat nu de dragers zijn van identiteit: 'identiteit van gebieden is moeilijk grijpbaar' (RLG 1999).

Wat zijn de dragers van regionale identiteit?

Mensen

Mensen hebben behoefte aan wortels, aan eigenheid, aan continuïteit, aan inzichten in het verleden en de ontstaansgeschiedenis, en aan een herkenbare plek, wat inhoudt dat plekken onderling moeten verschillen, met andere woorden, dat er verscheidenheid is. Dergelijke gedachten komen bijvoorbeeld terug in 'Made in Holland' (RLG 1999): 'Als reactie [op globalisering] komt ook een algemeen zoeken en herwaarderen van eigenheid en identiteit op gang en groeit de behoefte aan oorspronkelijkheid, binding aan de eigen leefomgeving en wortels in de eigen cultuur. Er ontstaat groeiende belangstelling voor en ontwikkeling van het belang van de lokale gemeenschap en de unieke kwaliteiten op het lokale en regionale niveau.'

Kwaliteit van de leefomgeving, ofwel het tegemoet komen van de leefomgeving aan de wensen van mensen, betekent het tegemoet komen aan deze behoeften, dus houdt concreet in dat gebieden identiteit moeten hebben. Maar identiteit van gebieden kan ook belangrijk zijn als vestigingsplaatsfactor voor bedrijven, en om toeristen te trekken.

Aan welke identiteitsaspecten wordt waarde gehecht door burgers, ondernemers enzovoorts?

Sturing

In beleidsdocumenten waarin identiteit van gebieden als belangrijk thema (en probleem) wordt beschreven, worden meestal ook enkele voorzetten gegeven voor concrete oplossingsrichtingen voor de identiteitscrisis. Het probleem zal in ieder geval integraal benaderd moeten worden: identiteit als een soort fundament onder de planning en inrichting. In het algemeen wordt de cultuurhistorie hierin erg belangrijk geacht, maar soms wordt ook de natuur genoemd.

Op welke wijze kan identiteit van gebieden een rol krijgen in sturingsprocessen?

5.4 Toename (groene) ruimteclaims

Nederland is deel van het economisch kerngebied van Europa. Binnen dit gebied vindt momenteel een forse groei van de werkgelegenheid plaats. Bij de keuze van een vestigingsplaats door bedrijven treedt een verschuiving op van aandacht voor nabijheid naar aandacht voor bereikbaarheid. Dit betekent een ontwikkeling naar economische corridors, vaak grenzend aan de groene ruimte, of deze doorsnijdend.

Ruimteclaims door bedrijven zullen het sterkst zijn in de noordvleugel van de Randstad, in Noord-Brabant en in Gelderland (NRLO 1999).

Een andere vestigingsplaatsfactor die voor bedrijven steeds meer wint aan belang is de ruimtelijke kwaliteit en hoogwaardige woonmilieus (NRLO).

Onder invloed van onder andere afnemende huishoudingsgrootte en toenemende welvaart zal de vraag naar woningen toenemen in de nabije toekomst. Een fors deel van die vraag heeft betrekking op woningen in het landelijk gebied. Het transport van zowel personen als goederen en daarmee de benodigde infrastructuur nemen toe (NRLO).

Al met al betekenen deze ontwikkelingen dat een forse toename van claims op de groene ruimte verwacht mag worden in de nabije toekomst. Het tot nu toe vooral restrictieve beleid ten aanzien van de groene ruimte lijkt niet meer in staat deze ruimtedruk te geleiden in gewenste richtingen, en de ontwikkelingen te laten bijdragen aan de kwaliteit van de leefomgeving (zie ook NRLO).

Door toenemende welvaart willen burgers en bedrijven meer kiezen en zich ontplooiën, waardoor de vraag naar de ruimte, zowel de omvang als de kwaliteit, groter wordt (Startnota ruimtelijke ordening). De ruimteclaims stapelen zich op, kwalitatief en kwantitatief, voor wonen en werken, verkeer, groene ruimte en recreatie, enzovoorts. Hier ligt een dilemma: kan aan deze claims voldaan worden zonder een toenemend gevoel van volte?

Groot probleem in Nederland is de schaarste aan ruimte. Veel beleidsvoornemens zijn te begrijpen als reactie op dit probleem, zoals het veelgenoemde meervoudig ruimtegebruik: 'voordelen van meervoudig ruimtegebruik: efficiëntie van het ruimtegebruik; duurzaam beheer van de ruimtevoorraad.' (RPD 1998).

Gebieden

De RLG (made in Holland) stelt dat de claims op de ruimte door natuur, bedrijvigheid wonen, transport, recreatie enzovoorts zo groot zijn dat het onmogelijk is het aloude scheidingsconcept (aan iedere functie wat ruimte toebedelen) vol te blijven houden. In plaats daarvan moeten we op zoek naar multifunctioneel (ook wel genoemd: meervoudig) ruimtegebruik, goed bekijken welke functies gecombineerd kunnen worden.

Kan meervoudig ruimtegebruik als oplossing voor de schaarste van de ruimte een bijdrage leveren aan de kwaliteit van de leefomgeving, en op welke wijze dan?

Mensen

De centrale problematiek die in beleidsdocumenten ten aanzien van mensenwensen naar voren komt is dat bepaalde waarden van de groene ruimte waar mensen veel behoefte aan hebben (bijvoorbeeld rust en groen) onder druk staan: 'bij vitale steden hoort een vitaal landelijk gebied. Dat betekent dat er genoeg rust, ruimte en groen te vinden is. Maar ook dat mensen er kunnen wonen, werken en recreëren (EZ 1999).'

De vragen gaan vooral uit naar de wensen die mensen hebben ten aanzien van deze bedreigde waarden.

Andere problemen die bij de inrichting een belangrijke rol spelen zijn het verdwijnen van bepaalde collectieve goederen (bijvoorbeeld open ruimte, VROM 1999) en versnippering van het landschap.

Hoe kan aan ruimteclaims worden voldaan, maar tevens belevingswaarde of kwaliteit van de groene ruimte worden gecreëerd?

Sturing

Bij sturing gaat het erom de komende jaren de toenemende claims in gewenste banen te leiden. Hoewel voor veel gebieden restrictief beleid geldt, betekent dit niet dat deze gebieden open en stil blijven. Ongecontroleerde processen als industrie langs snelwegen, witte schimmel en rationalisering van de landbouw hebben het landelijk gebied, tegen beleidsvoornemens in, doen verstedelijken. Het gaat er dan om deze processen te bundelen, zoals bijvoorbeeld in de corridorontwikkeling, maar ook om het open en stil houden van de gebieden tussen de corridors.

Op welke wijze zijn verstedelijkingsprocessen te sturen, en aan te wijzen gebieden hiervan te vrijwaren?

5.5 Van productie naar consumptie

De kwaliteit van de groene ruimte wordt meer en meer vanuit consumptieoogpunt (wonen, recreatie, natuur en milieu) beoordeeld, in plaats vanuit productieoogpunt (landbouw). De landbouw is voor het landelijk gebied niet meer de belangrijkste bron van inkomen. Voor de regionale economie worden andere dragers (bijvoorbeeld recreatie en toerisme) belangrijk om een leefbaar landelijk gebied te behouden (zie ook NRLO).

Daarnaast is de landbouwsector naarstig op zoek naar een nieuw contract met de samenleving. Ten behoeve daarvan bestaat er de uitdaging in de landbouw om een bijdrage te leveren aan de goede kwaliteit van natuur, milieu en landschap (NRLO).

Een belangrijk item in het beleid met betrekking tot de groene ruimte is natuurontwikkeling. In de eerste plaats gaat het daarbij om ecologie en biodiversiteit, zich uitend in de ecologische hoofdstructuur, waarin bestaande en nieuwe natuurgebieden met elkaar verbonden worden. Daarnaast spelen ook de mensenwensen (wonen, recreatie) met betrekking tot de natuur een rol (NRLO).

Het gebruik en de beleving van het landelijk gebied door mensen lijkt, ook buiten de natuur, steeds belangrijker te worden.

‘Worden economisch de verbanden groter, tegelijkertijd herkennen burgers zich steeds meer in hun eigen regio. Streekeigen producten komen in de belangstelling en de eigen

regionale culturele identiteit wordt sterker aangezet. De bedrijvigheid in de regio verandert van karakter. Naast de landbouw, vanouds een belangrijke drager van de regionale economie, krijgen andere activiteiten en functies, in het landelijk gebied zoals dienstverlening, wonen, toerisme, ontwikkeling en beheer van natuur en bos een sterker accent' (Nota Dynamiek en Vernieuwing).

In de nota Kracht en Kwaliteit (LNV 1999) worden onder andere de volgende publieke waarden genoemd: ruimte en rust, open karakter van cultuur-historisch waardevolle landschappen, biodiversiteit in natuurgebieden, of een combinatie van landbouw en waterberging.

Mensen

'Naast de waarde voor de agribusiness is vooral de publieke functie van het agrarisch grondgebruik centraal komen te staan. Dit richt zich op de aantrekkelijkheid van het landelijk gebied voor de woon- en leefomgeving. Grote waarde wordt gehecht aan openheid en rust in ons verstedelijkte land, aan de kwaliteit van de natuur en aan de schoonheid van cultuurlandschappen. Om die publieke functie goed te kunnen blijven vervullen onder wijzigingen in het EU-landbouwbeleid, zijn ondernemers nodig die op deze omslag kunnen inspelen. Deze ondernemers zoeken naar nieuwe posities en nieuwe allianties met de samenleving op het terrein van milieu, natuur, water en landschap, voedselkwaliteit, ethiek, dierenwelzijn en zorg (VROM 1999).

Welke (consumptieve) kwaliteiten hechten mensen aan de groene ruimte en hoe kan de productie en instandhouding van deze kwaliteiten (bijvoorbeeld stilte, natuur) bijdragen aan een leefbaar landelijk gebied?

Sturing

Ondernemers die zich richten op de publieke waarden van de groene ruimte 'moeten ook ruimtelijk in staat worden gesteld dergelijke activiteiten te ontwikkelen op een zodanige manier dat rekening wordt gehouden met andere ruimtelijke functies. De randvoorwaarden kunnen derhalve per gebied verschillen' (VROM 1999).

'De betekenis van de agrarische sector voor de economische vitaliteit van het landelijk gebied neemt af. Andere, voor een deel nieuwe, economische functies zorgen dus voor behoud en versterking van die vitaliteit. Het bijzondere karakter van het platteland moet blijven bestaan. Tegen die achtergrond moeten bestaande en nieuwe bedrijven ruimte krijgen om het platteland ook in de toekomst vitaal te houden. Daar is een beleid voor nodig met differentiatie en ruimte voor maatwerk' (EZ 1999).

Hoe kan de omslag van het landelijk gebied van productie- naar consumptieruimte op een gebiedsspecifieke wijze en met bewegingsvrijheid voor ondernemers invulling krijgen?

5.6 Toenemend belang Europees perspectief

Het beleid van de Europese Unie wordt, vooral in de economische sectoren, steeds belangrijker (NRLO).

Ruimtelijk beleid op Europees is voornamelijk indicatief. In het concept Europees Ruimtelijk Ontwikkelingsperspectief worden een aantal beleidsdoelen met betrekking tot de groene ruimte genoemd: diversificatie van landelijke gebieden, verstandig waterbeheer, behoud van het natuurlijk erfgoed en cultuurlandschappen.

Structuurversterking (ICES) voorstellen gedaan ter verbetering van de bereikbaarheid en efficiënter ruimtegebruik. Bij de hiermee gepaard gaande investeringen signaleert de NRLO (1999) de uitdaging om de kwaliteit van de groene ruimte te waarborgen.

Op het gebied van milieuregelgeving is op Europees gebied al een bindend normeringssysteem opgesteld, dat bijvoorbeeld gevolgen heeft voor de toegestane mesthoeveelheden.

Gebieden

De gevolgen van Europese richtlijnen en regelgeving voor regio's in Nederland behoeven aandacht. Sommige regels hebben directe eenvoudig zichtbare gevolgen, zo hebben bijvoorbeeld de mestrichtlijnen direct gevolg voor de varkenshouderijen in Nederland. Veel processen in Europa hebben echter veel onduidelijker gevolgen, zoals bijvoorbeeld de betekenis van de vrije handel voor economische zwaartepunten in Nederland.

Welke gevolgen (processen, problemen en kansen) hebben Europese richtlijnen en regelgeving voor Nederlandse regio's en wat betekent dit voor kwaliteit van de groene ruimte?

Mensen

Het Europees perspectief kan grote gevolgen hebben voor het kijken naar en de waardering van de kwaliteiten van de groene ruimte in Nederland. Zo zijn bijvoorbeeld polderlandschappen op Nederlandse schaal algemeen voorkomend, maar op Europese schaal zeer uniek.

Wat betekenen regionale kwaliteiten in Europees perspectief?

Sturing

Steeds meer regelgeving wordt in Brussel gemaakt. De mogelijkheden van de nationale overheden om ontwikkelingen in de groene ruimte sturen veranderen daarmee.

Wat betekenen Europese ontwikkelingen voor sturingsmogelijkheden met betrekking tot de groene ruimte?

5.7 Grote projecten op komst

In Nederland staan allerlei omvangrijke projecten op stapel die grote gevolgen kunnen hebben voor de kwaliteit van de leefomgeving. In de Startnota Ruimtelijke Ordening wordt melding gemaakt van tal van investeringen in de nabije toekomst die verstrekkende ruimtelijke consequenties hebben.

Hierbij zijn te noemen de perikelen rond de mainports Schiphol en de Rotterdamse havens, de op handen zijn de miljardeninvesteringen in infrastructurele projecten als de betuwelijn en de HSL. Een andere belangrijke investering in de nabije toekomst is te verwachten van de reconstructie van de varkenshouderij. Verder gaat het om mogelijke investeringen die samenhangen met klimaatveranderingen en verschuivingen in waterregimes.

Gebieden

In onder andere de Startnota klinkt de vraag door hoe met deze ontwikkelingen de kwaliteit van de groene ruimte in ieder geval behouden, maar liever nog versterkt kan worden.

Hoe kunnen de investeringen in de nabije toekomst worden aangegrepen om de landschappelijke kwaliteit van gebieden te verhogen?

5.8 Natuurontwikkeling

Een snelle realisering van de Ecologische Hoofdstructuur wordt vanuit verschillende beleidsvelden bepleit (zie onder andere Structuurschema Groene Ruimte, nota Dynamiek en Vernieuwing). Gelet op de beleidsintenties zoals die er nu liggen, zal natuur een van de grootste ruimtevragers zijn in de nabije toekomst.

Gebieden

Waar kan ruimte gevonden worden voor natuur?

Mensen

Binnen het Ministerie van LNV is een beweging gaande in de visie op natuurontwikkeling. Waar de invulling van natuurontwikkeling in het verleden vanuit ecologische maatstaven geschiedde, daar is nu ook meer aandacht voor de wensen die de burger heeft ten opzichte van natuur. Deze beweging vond zijn neerslag onder andere in Operatie Boomhut, waarin bezinning op de mensenwensen met betrekking tot natuur gestalte kreeg.

In het beleid bestaat behoefte aan kennis over waardering en beleving van natuur en milieu. Zo signaleert De RMNO (1997) een behoefte aan 'kennis over de variatie in maatschappelijke waardering van natuur en milieu bij verschillende ruimtelijke inrichtingen.' De volgende vragen worden hierbij gesteld: 'Hoe wordt de inrichting van de ruimte, en veranderingen daarbinnen, door burgers beleefd? Hoe beïnvloedt

bijvoorbeeld het gelijktijdig gebruik van de ruimte voor meerdere functies de beleving en daarmee de waardering van natuur en milieu?’

Verder: ‘kennis over de maatschappelijke betekenis van natuurlijke processen voor o.a. de volksgezondheid, recreatie, de productie van biomassa voor energievoorziening en/of agrarische doeleinden en het verschaffen van spirituele, artistieke en educatieve informatie. Deze kennis is nodig om integrale afwegingen over ruimtegebruik te kunnen maken’ (RMNO 1997).

Wat zijn de mensenwensen met betrekking tot natuur en hoe kan daarmee rekening worden gehouden?

5.9 Integraal en interactief denken

Vraagstukken met betrekking tot de groene ruimte zijn vaak zo complex dat een integrale benadering vereist is.

Belanghebbenden, individuen of organisaties, dienen bij het beleid betrokken te worden om niet te blijven zitten met onuitvoerbare voornemens (NRLO). Het uitbaten van regionale karakteristieken in het perspectief van Europese ontwikkelingen en globaliseringsprocessen staat in de aandacht van diverse beleidsinstanties. Het afwegen en combineren van ecologische en economische waarden is een belangrijk item. Er klinkt een sterke roep om samenhang in het beleid, om daarmee versnippering en ongewenste ontwikkelingen te kunnen stoppen. De beleidsterreinen van ruimtelijke ordening, waterbeheer en milieu vallen steeds meer samen.

Al deze ontwikkelingen vragen om een integrale blik op de leefomgeving. Er lijken aantrekkelijke integrale gebiedsspecifieke oplossingen in zicht te zijn voor problemen op het gebied van milieu, ruimte en economie (NRLO 1999).

Uit de aanbevelingen die in de Beleidsverkenning landelijk gebied 21e eeuw (NRLO) worden gedaan valt sterk de integrale sfeer te proeven. Gestreefd wordt naar samenhang, samenwerking tussen overheid, burger en ondernemer, functiecombinaties, verzoening tussen economie en ecologie.

Kwaliteit van de leefomgeving kan alleen worden bereikt als allerlei verschillende aspecten van de leefomgeving in ogenschouw worden genomen en afgewogen worden. In bijna alle documenten klinkt de gedachte door dat op integrale wijze tegen de leefomgeving moet worden aangekeken. Een vaak genoemd probleem is hoe verschillende aspecten (bv groen en geld) kunnen worden vergeleken (VROM RPD RLG RMNO).

Mensen

De RPD (1998) stelt: 'Mensen stellen steeds hogere eisen aan ruimtelijke kwaliteit en hebben meer behoefte om hun eigen identiteit en die van de groepen waartoe zij zich rekenen, tot uitdrukking te brengen in hun woon- en leefomgeving.'

Wat zijn de wensen met betrekking tot de kwaliteit van de leefomgeving en hoe kunnen deze gecombineerd worden?

Sturing

Essentiële voorwaarde voor een goede inrichting van de leefomgeving is betrokkenheid van mensen (bewoners, bezoekers en deskundigen), zo meldt de RLG (1999).

Een ander probleem is hoe de overheid nog kan sturen in tijden van enerzijds globalisering (wereldwijde processen) en Europeanisering (bijvoorbeeld toenemend belang van EU-bepalingen waarin de overheid niet kan sturen), anderzijds regionalisering en individualisering (bepalende beslissingen worden op steeds lager niveau genomen).

Welke aanpak is nodig om tot integrale benaderingen van de leefomgeving te komen?

Een volgende vraag is die naar nieuwe vormen van kennisontwikkeling: 'Voorstellen voor de ontwikkeling van de groene ruimte moeten worden getoetst aan realiseringmogelijkheden. Daarvoor zijn vaak ongebruikelijke partners en coalities nodig. Dat maakt een interactieve wijze van kennisontwikkeling noodzakelijk' (NRLO 1999).

Op welke wijze kan men diverse groepen mensen betrekken bij planning voor en inrichting van de leefomgeving (interactieve planning)?

5.10 Conclusies

In beleidsdocumenten concentreert de aandacht voor de kwaliteit van de leefomgeving zich rond een achttal actuele ontwikkelingen, te weten:

- opkomst van de netwerksamenleving
- aandacht voor de identiteit van gebieden
- toename van de (groene) ruimteclaims
- van productie- naar consumptieruimte
- toenemend belang Europa
- grote projecten in nabije toekomst
- natuurontwikkeling
- toenemend belang van integraal en interactief denken.

In dit hoofdstuk is beschreven wat het beleid in het licht van deze ontwikkelingen als centrale opgaven ziet voor gebieden, voor mensen(wensen) en voor sturing.

Belangrijke thema's met betrekking tot gebieden zijn de volgende:

- regionalisering (identiteit) van inrichtingsvoorstellen en concepten, maar wel in het licht van toenemend Europees belang
- het landelijk gebied wordt een consumptieruimte
- er is sprake van ongecontroleerde verstedelijking groene ruimte (dichtslibben)
- natuurontwikkeling blijft zeer belangrijk in de nabije toekomst
- ruimteschaarste en oplossingen daarvoor (meervoudig ruimtegebruik)

Hierbij zijn een aantal (indicatieve) kennisvragen te stellen:

- *Op welke wijze kan in ruimtelijke concepten en inrichtingsvoorstellen met het onvoorspelbare en dynamische karakter van de netwerksamenleving rekening worden gehouden?*
- *Wat zijn de landschappelijke dragers van regionale identiteit?*
- *Kan meervoudig ruimtegebruik als oplossing voor de schaarste van de ruimte een bijdrage leveren aan de kwaliteit van de leefomgeving, en op welke wijze dan?*
- *Welke gevolgen (processen, problemen en kansen) hebben Europese richtlijnen en regelgeving voor Nederlandse regio's en wat betekent dit voor kwaliteit van de groene ruimte?*
- *Hoe kunnen de investeringen in de nabije toekomst worden aangegrepen om de landschappelijke kwaliteit van gebieden te verhogen?*
- *Waar kan ruimte gevonden worden voor natuur?*

Bij mensen(wensen) staan de volgende thema's centraal:

- individualisering/verschillen in mensenwensen
- identiteitswensen
- meer ruimte
- toenemend belang mensenwensen
- wensen met betrekking tot natuur

Indicatieve kennisvragen met betrekking tot mensen(wensen) zijn:

- *Hoe kan men, in tijden van individualisering en grote dynamiek in wensen en gedrag, rekening houden met de kwaliteitswensen van de burger, en welke bijdrage kan ICT daaraan leveren?*
- *Aan welke identiteitsaspecten wordt waarde gehecht door burgers, ondernemers enzovoorts?*
- *Hoe kan aan ruimteclaims worden voldaan, maar tevens belevingswaarde of kwaliteit van de groene ruimte worden gecreëerd?*
- *Welke (consumptieve) kwaliteiten hechten mensen aan de groene ruimte en hoe kan de productie en instandhouding van deze kwaliteiten (bijvoorbeeld stilte, natuur) bijdragen aan een leefbaar landelijk gebied?*
- *Wat betekenen regionale kwaliteiten in Europees perspectief?*
- *Wat zijn de mensenwensen met betrekking tot natuur en hoe kan daarmee rekening worden gehouden?*
- *Wat zijn de wensen met betrekking tot de kwaliteit van de leefomgeving en hoe kunnen deze gecombineerd worden?*

Op het gebied van sturing zijn de centrale beleidskwesties:

- integraal
- interactief
- netwerksamenleving
- Europa
- gebiedsgericht

Met betrekking tot sturing zijn de volgende illustratieve vragen gesteld:

- *Welke nieuwe sturings- en coördinatieconcepten zijn nodig om, in het licht van de mondiger burger, toenemende maatschappelijke complexiteit en onvoorspelbaarheid, tot kwaliteit van de leefomgeving te komen?*
- *Op welke wijze kan identiteit van gebieden een rol krijgen in sturingsprocessen?*
- *Op welke wijze zijn verstedelijkingsprocessen te sturen, en aan te wijzen gebieden hiervan te vrijwaren?*
- *Hoe kan de omslag van het landelijk gebied van productie- naar consumptieruimte op een gebiedsspecifieke wijze en met bewegingsvrijheid voor ondernemers invulling krijgen?*
- *Wat betekenen Europese ontwikkelingen voor sturingsmogelijkheden met betrekking tot de groene ruimte?*
- *Welke aanpak is nodig om tot integrale benaderingen van de leefomgeving te komen?*
- *Op welke wijze kan men diverse groepen mensen betrekken bij planning voor en inrichting van de leefomgeving (interactieve planning)?*

Vanuit deze beleidsanalyse kan naar het onderzoeksprogramma 'kwaliteit leefomgeving' de aanbeveling worden gedaan om het onderzoek te richten op de genoemde ontwikkelingen en beleidsthema's. De kennisvragen die daarbij zijn gesteld dienen vooral ter illustratie.

6 Conclusies

Voor de conclusies die uit de verschillende hoofdstukken afzonderlijk te trekken zijn kan de lezer terecht bij de samenvatting. Hier komen enkele aanvullende conclusies aan bod die volgen uit het werkproces en uit beschouwingen over alle hoofdstukken samen.

Dit project is begonnen met het idee een programmeringsstudie af te leveren. Door de wensen van het beleid op het gebied van de kwaliteit van de leefomgeving op systematische wijze te vergelijken met de kennis die binnen de wetenschap reeds is opgedaan komt vanzelf bovendien waar de leemten in kennis liggen en kunnen de onderzoekopgaven voor het programma Kwaliteit Leefomgeving geformuleerd worden, zo was ooit de gedachte. Dit doel is – zoals u zelf reeds heeft kunnen opmaken – niet gehaald. Een aantal redenen zijn hiervoor te geven.

Ten eerste veronderstelt een vergelijking tussen beleidswensen en wetenschappelijke kennis op het gebied van omgevingskwaliteit een redelijk heldere afbakening van het begrip omgevingskwaliteit. Zonder afbakening is vergelijken te omschrijven als zomaar-iets-doen: dan is immers niet duidelijk wat precies vergeleken dient te worden. Die afbakening is geen gegevenheid: het uitwerken van een kwaliteitsbegrip kan op vele manieren.

Ten tweede blijkt iedereen over kwaliteit te kunnen spreken, maar vaak vanuit totaal verschillende denkwerelden, zo werd duidelijk in het begin van deze studie. In ieder geval is op dat verschijnsel een nader licht geworpen in hoofdstuk 2. Met een driedeling in ware, juiste en waarachtige kwaliteit, waaraan inhoud kan worden gegeven vanuit respectievelijk objectieve, intersubjectieve en subjectieve kennisontwikkeling, is dit te begrijpen. Maar dit betekent dat het niet zinnig is over iets als dé kwaliteit van de omgeving een eenduidige interpretatie te verwachten. Inhoud geven aan kwaliteit gebeurt binnen drie kennisdomeinen.

Ten derde stellen beleidsorganen niet in eerste instantie kennisvragen, maar formuleren beleid (sommige conclusies zijn nu eenmaal vanzelfsprekend). Nu kan het zijn dat voornemens op sommige beleidsterreinen zich op vrij voor de hand liggende wijze laten vertalen naar vragen waar onderzoekers direct mee aan de slag kunnen, maar op het gebied van omgevingskwaliteit zou het omzetten van beleidsintenties naar kennisvragen te veel speculatie en interpretatie vergen om er meer dan indicatieve pretenties mee te hebben. Probeer als denkoefening eens de volgende kwaliteitsomschrijvingen van Pronk systematisch uit te werken tot eenduidige kennisvragen: economische functies moeten op elkaar aansluiten, het land moet aantrekkelijk zijn, culturele diversiteit, ruimtelijke diversiteit, menselijke maat, duurzaamheid en rechtvaardigheid. Naar mijn mening, en ervaringen uit deze studie, volgen hieruit zonder veel aanvullende gedachten geen onderzoeksvragen.

Geen afbakening, verschillende denkwerelden, geen vergelijking tussen beleid en wetenschap: zou het niet beter zijn om de term kwaliteit te laten vallen, en op pragmatische wijze met meer afgebakende problemen aan de slag gaan?

Ontegengesteld zijn deze kenmerken van het kwaliteitsbegrip binnen bepaalde denkkaders als (onoverkomelijke) nadelen aan te merken. Binnen het gangbare model van het beleid dat op grond van politieke afwegingen doelen bepaalt, voor de verwezenlijking daarvan nog bepaalde specifieke (disciplinaire) kennis nodig heeft en waardenvrij onderzoek laat verrichten is een term als kwaliteit onbehandelbaar (overigens zijn veel termen waarover momenteel wordt gedebatteerd, als identiteit, beleving van de ruimte, duurzaamheid enz., van hetzelfde karakter).

Echter, als het zo is dat zich met betrekking tot de groene ruimte problemen voordoen die binnen de gangbare denkkaders niet op te lossen zijn, kunnen de nadelen wel eens omslaan in voordelen.

Een voordeel van het begrip kwaliteit is dat het zich verzet tegen exclusieve disciplinaire en sectorale toeëigening. De term dwingt integraal, transdisciplinair, holistisch te denken. Opvallend in de huidige probleemverkennde studies (bijvoorbeeld die van de NRLO en de RMNO) is het vele voorkomen van termen die een breuk met de gangbare kennisdenkkaders inhouden: multi- inter- en transdisciplinair onderzoek, ontwerp onderzoek, doelzoekend onderzoek, interactief beleid, nadruk op participatie, zoeken naar een-op-een communicatie enzovoorts.

In dit veld van trendbreuken in het denken over de ruimte past de term kwaliteit, die zelf ook weer een trendbreuk is na decennia van het denken in termen van steeds meer, beter, hoger enzovoorts. De term kwaliteit vertegenwoordigt in dit veld de waarde van discussiepodium. Iedereen, leek, wetenschapper of bestuurder, kan over kwaliteit praten, heeft er associaties mee. Juist door het gebrek aan afbakening ontstaat ruimte voor een fundamenteel debat over de groene ruimte, voor een spectrum aan probleempercepties en oplossingsrichtingen, voor het experimenteren met nieuwe gedachten.

Kwaliteit drukt tevens een bepaalde intentie uit. Een algeheel gevoel dat er iets te verbeteren valt, maar niet op de wijze van nog een beetje meer. De intentie is die van verandering van perspectief.

De belangrijkste aanbeveling uit deze studie is daarom het begrip kwaliteit te hanteren als forum, als wil en als experiment. Het begrip afbakenen kan, maar hoe verder je het afbakt, hoe meer beslissingen genomen moeten worden en hoe meer potentiële meedenkers zullen afvallen omdat ze zich niet vinden in de operationalisaties. Niet afbakenen, maar zoeken naar kristallisatiepunten, enkele gedeelde noties over de invulling van kwaliteit of achterliggende probleemvelden. Inhoud genereren door debat, in plaats van inhoud definiëren aan de hand van een programmeringsstudie en daaraan invulling te geven in disciplinair onderzoek.

Literatuur

- Achterhuis, H. 1997. Natuur tussen mythe en techniek. Amsterdam: Boom.
- Appleton, J. 1975a. Landscape evaluation: the theoretical vacuum. Transactions of the Institute of British Geographers 66:120-123.
- Appleton, J. 1975b. The experience of landscape. Londen: Wiley.
- Baron, R. A. Byrne, D, Kantowitz, B. H. 1980. Psychology, understanding behaviour. New York e.a.: Holt Rinehart and Winston.
- Berg, A. van den 1998. Predicting revealed preferences from GIS-based measures of landscape variety. In: J. Tekelenburg e.a. (eds.) Shifting balances, changing roles in policy, research and design. EIRASS.
- Berg, A. van den 1999. Individual differences in the aesthetic evaluation of natural landscape. Nijmegen: Quickprint.
- Beukema, K. 1997. Rondom ruimtelijke kwaliteit, de kwaliteitsmeetlat als hulpmiddel voor het verkrijgen van inzicht in de ruimtelijke kwaliteit van de dagelijkse leefomgeving. Wageningen: Landbouwwuniversiteit, Werkgroep Recreatie en Toerisme.
- Bischoff, N. T., Dammers, E. Eck, W. van Os. J. van Pijl, J. 1997. Monitoring groene ruimte. Wageningen: DLO-Staring Centrum.
- Boerwinkel, H. W. J. 1986. Cultuur, psychologie, omgevingsvormgeving en zelfoverstijging. Meppel: Repro Krips.
- Boerwinkel, H. W. J. 1990. Doelgroepen in de natuurgerichte recreatie. Wageningen: Landbouwwuniversiteit, Werkgroep Recreatie.
- Boerwinkel, H. W. J. 1992a. Omgevingspsychologie – inleiding. Wageningen: Landbouwwuniversiteit.
- Boerwinkel, H. W. J. 1992b. Omgevingspsychologie - landschappelijke kwaliteitsbeleving. Wageningen: Landbouwwuniversiteit.
- Boomars, L. Hidding, M. Leefbaarheidseffectrapportage : leefbaarheid niet langer een blinde vlek in de besluitvorming. Wageningen : LU, Wetenschapswinkel, 1997.
- Bourassa, S. C. 1991. The aesthetics of landscape. Londen: Belhaven.

- Carlson, A. 1993. On the theoretical vacuum in landscape assessment. *Landscape Journal* 12 (1): 51-56.
- Castells, M. 1997. *The power of identity*. Malden (enz.): Blackwell.
- Colenberg, S. E. en N. E. T. Nieboer 1997. *Ruimtelijk beeld van Nederland. Inwoners van Nederland over hun leefomgeving*. Leiden: Research voor beleid bv.
- Coeterier, J. F. 1987. *De waarneming en waardering van landschappen*. Wageningen: Landbouwniversiteit.
- Craik, K. H. Zube, E. H. (eds.) 1976. *Perceiving environmental quality, research and applications*. New York, London: Plenum Press.
- Dearden, P. 1987. Consensus and a theoretical framework for landscape evaluation. *Journal of Environmental Management* 34: 267-278.
- Dijkstra, H. Klijn, J. A. (eds.) 1992. *Kwaliteit en waardering van landschappen*. Wageningen: DLO-Staring Centrum.
- Elbertsen, B. S. ea 1999. *De Randstad komt eraan, ondernemers over de kwaliteit van de leefomgeving in de West-Betuwe*. Wageningen: DLO-Staring Centrum.
- Elsinga, J. (ed.) 1990. *Leefbaarheid platteland*. Den Haag: Rijksplanologische Dienst.
- Europese Commissie, Comité voor Ruimtelijke Ontwikkeling. 1999. *EROP, Europees Ruimtelijk Ontwikkelingsperspectief: op weg naar een evenwichtige en duurzame ontwikkeling van het grondgebied van de EU*. Luxemburg: Bureau voor officiële publicaties der Europese Gemeenschappen.
- Feyerabend, P. 1975. *Against method: outline of an anarchistic theory of knowledge*. Bristol: [s.n.]
- Fresco, L. O. Kroonenberg, S. B. 1992. Time and spatial scales in ecological sustainability. *Land Use Policy*, July, 155-168.
- Giesen, M.J. 1998. *Leefbaarheid geëvalueerd: onderzoek naar een evaluatiemethode waarmee de mate van leefbaarheid kan worden bepaald in landinrichtingsplannen*. Utrecht: Afstudeerscriptie Rijksuniversiteit Groningen.
- Giorgis, S. 1995. *Rural landscapes in Europe: principles for creation and management*. Strasbourg: Council of Europe.
- Gribling, C.C.M. en M.A.H. Soeters. 1998. *Vraag naar kennis over integraal ruimtegebruik : resultaten van de RMNO-werkconferentie 'De ruimte benutten'*. Rijswijk : RMNO.

Gunter, B. G. 1987. The leisure experience: selected properties. *Journal of leisure research* 19(2), 115-130.

Hermans, C. Vereijken, P. 1991. Duurzame graasveehouderij: naar landbouwkundig vermogen en ecologische draagkracht. *Landschap* 8(4), 241-248.

Hidding, M. C. 1997. *Planning voor stad en land*. Bussum: Coutinho.

Hoffmans, W. F. 1998. *Waardering van de groene ruimte, op weg naar een operationeel waarderingssysteem*. Bilthoven: RIVM.

Jacobs, M.H. 1999a. *Zee van vrijheid. Motieven voor kusttoerisme en vrijetijdservaringen aan de kust*. Wageningen: Landbouwniversiteit Wageningen.

Jacobs M.H. 1999b. *Zee van vrijheid*. *Vrijetijdsstudies* 17, 3, 5-16.

Kaplan, R. Kaplan, S. 1989. *The experience of nature, a psychological perspective*. Cambridge: University Press.

Keken, G. J. van ea 1995. *Nieuwe dimensies in zonen, zonderen van belevingswerelden*. *Recreatie en toerisme*, 6-9.

Koningsveld, H. 1995 *Het standaardbeeld van wetenschap*. In: J. Luyten en B.Hoefnagel: *Inleiding in filosofie van wetenschap en technologie*. Wageningen: Landbouwniversiteit.

Knopf, R. C. 1983. *Human behaviour, cognition and affect in the natural environment*. In: Stokols, D. Altman, I. (eds.) *Handbook of environmental psychology*. Chicester: Wiley.

Lang, J. 1988. *Symbolic aesthetics in architecture: toward a research agenda*. In: Nasar, J. L. (ed.) *Environmental aesthetics: theory, research and applications*. Cambridge: University Press.

Lengkeek, J. 1996. *Vakantie van het leven, over het belang van recreatie en toerisme*. Amsterdam: Boom.

Luyten, J. en B. Hoefnagel. 1995. *Inleiding in filosofie van wetenschap en technologie*. Wageningen: Landbouwniversiteit.

Lynch, K. 1960. *The image of the city*. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology.

Maslow, A. H. 1943. *A theory of human motivation*. *Psychological review*, 50, 370-396.

Maslow, A. H. 1954. *Motivation and personality*. New York: Harper and Row.

- Maslow, A. H. 1968. Towards a psychology of being. Princeton: Van Nostrand.
- Mansvelt, J. D. Lubbe, M. J. van der 1999. Checklist for sustainable landscape management. Amsterdam ea: Elsevier.
- McKechnie, G. E. 1974. Environmental response inventory. Palo Alto (Cal.): Consulting Psychologists' Press.
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. 1996. Dynamiek en vernieuwing, grondmobiliteit, eerste fase : concept. Den Haag: SDU.
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. 1994. Structuurschema Groene Ruimte. Den Haag: SDU.
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. LNV 1999. Kracht en kwaliteit: Het LNV-beleidsprogramma 1999-2002. Den Haag: LNV.
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer e.a. 1999. De ruimte van Nederland: Startnota ruimtelijke ordening.. Den Haag: SDU.
- Mol, H. 1976. Identity and the sacred, a sketch for a new social-scientific theory of religion. Oxford: Basil Blackwell.
- NRLO. 1998. Groene ruimte op de kaart. Kennis- en innovatie agenda: ambities voor de 21e eeuw. Den Haag: NRLO.
- Pirsig, M. 1991. Lila, een onderzoek naar zeden. Amsterdam: Ooievaar.
- RARO. 1990. Naar ruimtelijke kwaliteit. Den Haag: SDU.
- RIVM 1998. Leefomgevingsbalans, voorzet voor vorm en inhoud. Bilthoven: RIVM.
- RLG. 1999. Made in Holland: advies over landelijke gebieden, verscheidenheid en identiteit. Amersfoort: RLG.
- Ross, G. F. 1994. The psychology of tourism. Melbourne: Hospitality Press.
- Sancar, F. H. 1985. Towards theory generation in landscape aesthetics. Landscape Journal 4(2), 116-125.
- Soeters, M.A.H. 1997. De ruimte benutten: kennis ovr natuur en milieu als voorwaarde voor integraal ruimtegebruik. Den Haag: RMNO.
- Staats, H. J. 1988. Ruimtelijke kwaliteit van veranderend landschap. Leiden: Onderzoekscentrum Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting, Faculteit der Sociale Wetenschappen, Rijksuniversiteit Leiden.

Staats, H. J. Wardt, J. W. van der 1990. Uitzicht op het Groene Hart: omgevingspsychologisch onderzoek naar waarnemingen en waardering van het landschap langs een aantal routes voor trein en autoverkeer. Leiden: Onderzoekscentrum Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting, Faculteit der Sociale Wetenschappen, Rijksuniversiteit Leiden.

Störig, H. J. 1982. Geschiedenis van de filosofie I en II. Antwerpen: Spectrum.

Sylvester, C. 1990. Interpretation and leisure science, a hermeneutical example of past and present oracles. *Journal of Leisure Research*, 22(4), 290-295.

Tuan, Y. F. 1980. Rootedness versus sense of place, *Landscape* 24(1), 3-8.

Verburg, M.C. 1999. Nederland in de Europese ruimte. Amsterdam: [s.n.]

Volker, C. M. 1982. Gevolgen van ruilverkaveling voor het landschap 3. Leefbaarheid en ruilverkaveling. Wageningen: Rijksinstituut voor onderzoek in bos- en landschapsbouw 'De Dorschkamp'.

Woerkum, C.J. van. 1999. Thinking globally and locally: Kennisontwikkeling en plattelandsvernieuwing. Den Haag: SDU.

Zoest, J. G. A. van 1994. Landschapskwaliteit, uitwerking van de kwaliteitscriteria in de nota landschap. Wageningen: DLO-Staring Centrum.

Zube, E. H. ea 1982. Landscape perception, research, application and theory. *Landscape planning* 9, 1-33.

Zube, E. H. 1987. Perceived land use patterns and landscape values. *Landscape Ecology* 1(1), 37-45.

